GRGUR KARLOVČAN

NATOPLJENE BRAZDE

ROMAN

HRVATSKI MODERNI PISCI

KOLO IV 1939 KNJIGA 1

GRGUR KARLOVČAN

NATOPLJENE BRAZDE

ROMAN HRVATSKE PODRAVINE

Binozino IV Kolo Hrvatskih Modernih Pisaca izlazi redovito svakog drugog mjeseca. Kolo od 6 knjiga sastoji se od 5 knjiga hrvatskih pisca i 1 knjige stranih pisaca. Kolo od 6 knjiga stoji Din 180·—. Pretplatnici mogu plaćati po Din 15·— ili kad prime knjigu Din 30·—. Knjige izvan pretplate imaju drugu cijenu. — Pretplatnici uživaju popust za izvanredna izdanja.

GRGUR KARLOVČAN

NATOPLJENE BRAZDE

ROMAN HRVATSKE PODRAVINE

CIJENA DIN 40·—

ZAGREB 1939

TISKARA STUNKOVIĆ I POLJAK, ZAGREB

VLASNIK I IZDAVAČ: BINOZA, NAKLADNI ZAVOD Z. S O. J.
ZAGREB VI.
Dalmatinska 10. Telefon 96-51. Račun Poštanske štedionice 37389 i 38288.

PRVI DIO

POSTOJI NEGDJE JEDNO PODOLJE

U daljine i širine, u šumarke i maglene horizonte: mekota do mekote, strnište do kukuruzišta, međa do međe, jablan do jablana, kuća do kućice... Nebo je namreškano oblacima, kao oranje brazdama, nepomičnim, sivim oblacima i visi zgureno nad ravnicom.

Jesen je.

Zemlja je dala svoje.

I ljudi su dali...

Zemlja šuti kao porodilja poslije dugih porođajnih bolova. Dala je i posljednji mučni plod: tešku krupnu repu, goleme žuto-crne bundeve, dugačke klipove kukuruza i vozove krumpira.

Zemlja je dala, i ona se utajila, ne diše...

I ljudi su dali... Dali su znoj, dali san, dali djevojačku mladost i snagu grlatih momaka. Ljudi su dali, koliko su mogli, pošteno su dali svojoj zemlji, svojoj voljenoj ravnici. Ali selo Podolje nije se utajilo, nije nemoćno leglo kao ova glomazna podravska ravnica.

Ono radi. Ne bučno — ali radi...

Baća Kosir podupro je zadnji kraj kola panjem i vadi točak. Stara su to kola, rasušena od ljetâ, rasklimana od tvrdih dugih puteva, ranjava od noćnih šumskih pohoda. Točak se rasušio. Treba presjeći šinu.

Krap je iznio jasle i popravlja ih. I tarac u staji trebalo bi izmijeniti. K vragu! I brvno je istrulo.

Grba pokriva staju. Još od zimus prokisava. Dolazi zima, kiše, a taj vrag kapa kravi upravo na šiju.

Tomo Čemer gradi u jednom kutu staje svinjac od starih dasaka, koje su mu ostale još odonda, kad je izmjenjivao tarabu.

Đuka Mrak kopa jamu za krumpir.

Lesar teše gredu.
Jakup Markuš gradi nova dvorišna vrata.
Martin Došen plete koš za kukuruzu.
Krnjec popravlja prozor.
Netko lupa po dasci, netko zabija čavao, u nečijem dvorištu zuji pila...
Selo radi, krpi, popravlja, gradi, izmjenjuje, pokriva svoju sirotinju, izmjenjuje trulež i učvršćuje rasklimano. Selo se muči, psuje, zabrinjuje... U jesen se sprema za zimu, u zimi za proljeće, u proljeće za ljeto, u ljeto za jesen. U jeseni počinje opet iznova.
Tri stotine dvadeset i pet numera, što sačinjava Podolje, radi i živi tjeskobno i pritajeno: da se samo živi, kad smo već — dođavola — morali da se pojavimo na ovoj krvavoj ravnici.
Svak zna svoju sirotinju i svak se pokriva, kako zna. A sirotinja je vrlo teška osamljenu čovjeku. Kad jad napuni čovjeka, kad mu požđere živce i mozak u dugim jesenskim noćima, onda se on prelije iz čovjeka, prekipi, nabuja i razlije se svuda po toj ravnici. I ne osjeti ga svatko. Trgovac Škanjac, na primjer, on ga ne osjeti. On je i suviše zauzet svojim velikim planovima, kako će postati još jači i moćniji gazda, kako će otvoriti gostionu i mesnicu i kako će sagraditi kuglanu. On liferuje svinje u Beč, a prodaje so, šibice, petrolej, sapun i sve što je seljaku potrebno. On nema vremena da prisluškuje tim tricama, koje more njegove sitne suseljane. On stoji za pultom i važe, broji, gleda jaja prema prozoru, da nisu pokvarena, računa nešto na papirnatoj kesi, zatim zadjene olovku za uho i zagleda se kroz prozor u građevinu, koju upravo zida.
Jad, što razapinje čovjeka i kopa mu po mozgu, taj jad kad se razlije, dotakne se samo onoga tijela, koje je već napunjeno takvim istim jadom, zabruji onim živcima koji su bili već trzani takvim čemerom.
Patnik nađe patnika.
I tako, dok još negdje cvili točak na bunaru, a negdje rokću site svinje, dok se magle i noć spuštaju na livade i tiho pada rosa, zbiju se ljudi uz plot, uz kuće, sjednu na mostiće, naslone se na stup i slušaju...

Marva je napojena i nahranjena, tele je sisalo, narezana je sječka za jutro i pomuzene su krave. Cijeli dan se radi, muči, psuje, pazi, napinje. Čovjek predaje čitavo biće radu. Uveče se tek obazre, trgne. Oho, kud mi to zapravo plovimo? Umorna su sva uda, tabani peku kao i dlanovi, bridi u hrptenjači (koja se po čitav dan savija) i probada u križima.
Kuda mi to plovimo?
Grba je naslonjen na ogradu, Krnjec je sjeo pod stup, Mrak objesio noge niz mostić, a Kosir gleda preko tarabe u Čemerovo dvorište. Lesaru se preko zguljenog rukava nazire nešto bjeline: košulja ili postava. Krapu je ostalo na šeširu nešto sijena, ali to nitko ne primjećuje. Zauzeti su svi jednim:
Kuda se oni to kreću?
Kakvoga to smisla zapravo ima?
Tko ih je to sputao tako čvrsto?
Veslaš tako čitave dane, sputan i osamljen, na toj nepoznatoj galiji, koja se inače zove život, veslaš, veslaš do iznemoglosti, a onda gledaš da štogod progutaš, da bi mogao i dalje veslati. Kad veslaš, sav si u radu, sav se napinješ, predaješ se sav; kad se umoriš, počinješ da mislis. Ali o čemu će umoran čovjek da misli? Naravno: mislit će o spavanju, o odmoru; a kad ogladiš, misliš isto tako samo o jelu.
I tako mi veslamo na toj nepoznatoj galiji, sputani radom, umorom i glađu... I onda krepamo. Baci nas netko u more, a naš sin već je odrastao da sjedne za veslo. I kreće se tako život, a da se i ne dospjeva misliti kuda se kreće, jer su veslači umorni, gladni, bolesni i ne dospijevaju na sve da misle.
I Podolje napinje tako svoje sile dane i noći, noći i dane i plovi kroz te sive ravnice nekuda... tko zna i tko može znati?
Samo da se živi...
I večeras bi se tako začeo razgovor o tome, kako bi trebalo dati načiniti dva nova kotača, kako ide zima, a

djeca su bosa, kako bi trebalo kuću podzidati, jer su pleteri istruli, da nije Grba dobacio iz mraka riječ o svome sinčiću i o tome, kako bi on zapravo trebao da pođe dalje u školu, jer je neobično bistar.

— Kaže meni učo: šteta je da se izgubi taj deran u svakidašnjem rintanju. Divna glavica. To bi bio dobar i koristan čovjek, inžinjer, recimo... Ovako će nestati. I mislim ja tako, mislim: jest — nestat će! Nismo li i mi nestali. Samo kad treba dati i platiti, samo onda se zna za nas. Inače — što smo i tko smo? I mislim tako, mislim: mora li zbilja on nestati? Mora li i on ostati seljačka budala kao što sam i ja i ti? Mora li on zbilja da se povuče iz života? Pred kim i zašto?

— Pred svojim siromaštvom, pred svojim seljačkim staležom — dobaci Kosir.

— To znači, da pametna mogu biti samo gospoda. Mi moramo biti zauvijek dotučeni. Nijeli tako, kume?

— Pokušaj ti onda drukčije, hajde?!

— Pokušaj, pokušaj! K vragu! Istina je to! No, dragi kume, kaži ti meni, onako po duši, kakav je to onda život, da se već i pamet kupuje za pare.

— Svakako, svakako za nas sirotinju nije dobar.

— Ali zar nema izlaza, zar ga nema?

Kosir se uzvrpoljio. Tko da odgovori na to? On bi i sam htio da čuje odgovor. Teško je smisliti, kako će doći do cipela, kako do hlača (na ovima mu se već razgolićuju koljena), kako će namiriti porez — a sada da kopa po glavi i to nerješeno pitanje.

Svi su šutili.

Negdje je bljesnulo svijetlo, negdje su lupnula vrata; kroz granje njihala se nečija lampa.

Dišu tako sedmorica u mraku nemoćni i traže izlaz. Zuje u ušima tvrde riječi, mračne kao jesenji suton, teške kao ove ručetine, što vise uz to razbito tijelo. Da je to navući gredu na kuću, koja se zida, oni bi već to učinili. Napeli bi složno mišice, zavezali gornji kraj lancem, poduprli leđima i greda bi se pomakla. Ali riješiti pitanje, da li je sirotinja primorana dopustiti (za vječna vremena), da joj rdja mozak — za to podoljski horizonti nisu dovoljno široki, a mozak je nepokretan i stegnut lubanjom kao obručima.

Razapinju tako riječi, odbijajući se stotinu puta u ušima ove gomile i stotinu puta udarajući po mozgu — tvrde Grbine riječi:

»Zar nema izlaza, zar nema?«

I ljudi žude tako nekoga, tko bi im u tom mraku pokazao bar jednu svijetlu točku, makar i negdje daleko — samo da se pođe, da se krene. I ti ljudi, ta ranjava teška gomila u toj žudnji za boljim ljudskijim životom, postaje i sama bolja i čovječnija, ne zato, što su bijednici i patnici, već zato, što iskreno žele i nastoje, da više ne budu to, da više ne budu bijednici i patnici i neznani galijaši na nepoznatoj galiji života.

Učitelj Brezovac živi i radi već dvadeset godina u tom blatnom seocu. Još kao mladić pregazio je sve te puteljke i puteve, tu čitavu mrežu, koja spaja i sjedinjuje Podolje, ljude i marvu, koja prima umorne večerima, kad se vraćaju sa posla, i koja ih zorom rastura po njivama i livadama. Stotinu puta je prisluškivao tom jednostavnom, sitnom životu, što se razvija na toj mreži puteva i puteljaka. Kuca tako srce, kuca jednostavno i priprosto za ženu i dječicu, za jeftinu svetačnu haljinu i onda se ugasi jednostavno i priprosto, nečujno, kao što je i kucalo. I puteljak do groblja čuje samo potmulu buku grumenja o lijes.

Još pred rat, gledajući ljude i život u Podolju, došao je Brezovac do zaključka da se ti jeftini seljački životi razmnažaju po toj ravni kao kunići. Ljudi umiru, ali ostavljaju iza sebe dva puta više te balavadije, te šmrkavčadi. Podolje se širi: Gorice, Gornji kraj, Kuti — sve je to nastalo preko noći. Otkako su ljudi zamijenili široke lanene gaće cajgastim hlačama, hoće da prigrnu što više novaca, pa da kupe i druge stvari, koje im pruža savremena civilizacija. Treba sječkarnica, plug za ogrtanje i kopanje kukuruza, a za podoljsko blato bolja je čizma od opanaka. I velike zadruge, koje su živjele ograđene od svijeta same za sebe, kupujući samo kolovrate, raspadale

su se tolikom brzinom, da ih novo pokoljenje nije moglo pronaći ni u svojim najranijim sjećanjima. Novac i fabričke stvari učinile su juriš na selo. Sinovi nisu htjeli više da rade za sve ukućane, za braću i za oca. Prćija se mogla u roku od nekoliko godina udvostručiti i s njom se moglo prijeći na samostalan život, jer novac ne može nikako da trpi više od jednog gazde. I tako su svi muški, oženivši se, osjetili, da tek sami za sebe mogu stjecati i bogatiti se. Žena je trebala samo toliko da bude kućni sluga i da izrodi one, koji će da naslijede novo bogatstvo. Tako su nastala nova gospodarstva i mnogi samostalni »gazde«. Istina, to su bila sitna, čak vrlo sitna gospodarstva, ali tada se svaki nadao, jer je svake godine mogao da poveća gospodarstvo za koje jutro, da će i on izvući bolji zgoditak na toj nesigurnoj lutriji.

Brezovac je često puta šetajući poljem gledao, kako se nekada velike njive pretvaraju u sve manje, sve uže parcelice i činilo se tako Brezovcu, da iz dana u dan postaje toliko međa, da kad bi čovjek izračunao njihovu površinu, morao bi se zgranuti: sigurno bi jedna trećina čitavog zemljišta otpala samo na međe, ne računajući tu kojekakve puteljke i stazice. Ljudi su se množili i dijelili — dva, četiri, osam, šesnaest — a ravnica je ostala uvijek ista, uvijek omeđena i jednako plodna. I mladi učitelj Brezovac, opravši ruke jednom poslije večere i zamotavši se dimom cigarete, kao da je oprao ruke i nad ljudima: činilo mu se da mrzi te gruntaše, te životinje što žderu, rade i prave djecu. Zar im je trebalo toliko djece, zar im je trebalo stvarati toliko tih ljudi kojima će onda biti suđeno da ostanu čitavog života poluprosjaci, poluljudi.

»Taj prokleti, ćoravi popovski moral« — promrmljao je skoro glasno. — »Ne smiješ se popeti na ženu s griješnim mislima da — bogami — ne bi želio napraviti opet jedno derište.«

Mrzeći tako ljude, a i sebe, što je morao s njima da živi, dočekao je Brezovac rat sa izvjesnim osjećajem radosti.

»Neka prostrijeljaju te idiote, kad su tako ćoravo došli na svijet, tako slijepo i preko reda. Sada će popovi

blagosloviti i njih i taneta, koja će ih pobiti i onda će mirne savjesti moći da crknu negdje u blatu i da istrunu na zajedničkim mrcilištima.«

I rat je učinio svoje. Ljudi su bili prorešetani, a i Brezovac je donio sobom nekoliko ožiljaka i svoju staru kacigu, a i ono najvažnije: saznanje, da je zemlja prostrana i bogata mati, koja nikoga ne mora ostaviti polučovjekom, poluprosjakom i poluživotinjom. Ljudi treba da osjete njezin glas i da pođu do njezinih bujnih dojki i samo da povuku. Treba ljude urazumiti. Treba im donijeti njihov vlastiti život na dlanu i reći: ludove jedan, ne vidiš li, da mi sutra možemo živjeti kao zadovoljni i sitni sretnici, a ne da se gložemo i koljemo kao gladni psi.

Brezovac je iznova zavolio ljude nesebično i čisto kao dijete, a kacigu, koja je zaprašena visjela na zidu, pokazivao je svojim seljacima, smješkajući se dobrostivo:

«To je naša sramota, naša najveća zabluda, koju smo činili u historiji. Ljudi nisu životinje: oni imaju srce i razum. Oni se mogu voljeti, jer — pazi, dragi moj baća — ako voliš drugoga, ako mu pomažeš, ti voliš time samoga sebe, jer bez drugoga ne možeš da živiš, bez drugoga ne možeš da imaš sve ono, što ti treba danas kao kulturnom i naprednom čovjeku. Ako hoćeš da ideš četveronoške, ako hoćeš da jedeš sirovo meso i da glođeš žir, onda se možeš odreći toga da pomogneš ljudima i da oni tebi pomognu.«

U poratnim godinama Podolje je počelo da se pridiže. Najprije se otstranjivali ostaci rata, đubrile se zapuštene njive, preoravale ledine, krčile razuzdane živice, popravljale staje — i onda se počelo zidati i graditi kao da se preskočio rat, kao da je 1923 naslijedila 1913.

Oženivši se svojom služavkom, podoljskom seljankom, počeo je Brezovac i sam da živi kao seljak. Spremao je sijeno, kosio, orao, hranio svinje i krave, išao u otrcanim hlačama, ljeti bez kaputa sa zavrnutim rukavima, zimi navlačio čizme i, hodajući tako prepasan likom, izgledao je kao svaki podoljski seljak.

Sami seljaci su cijenili Brezovca kao marljiva i radina čovjeka, koji se ne stidi motike i seljačkog crnog krušca, i često su mu dolazili i tražili ga raznih razjašnjenja.

Zašto se žito, što će se sijati, mora namočiti u galici?

Zašto orasi imaju mekanu ljusku, kad se nađubre pepelom?

Kako da se očuvaju ukućani, da se ne zaraze od tuberkulozne Jožefove žene, kad oni imaju samo jednu sobu, a jedu iz jedne zdjele svi, jer ih više nemaju?

Zašto Martinov mali ima krvavu stolicu?

Zašto se krava nadme od djeteline?

Ta razna pitanja iz gospodarstva i medicine popraćena su još i raznim nezgodnim uvodima, kao: »Vi ćete, gospone učitelju, sigurno to znati, vi ste učen čovjek, vi ste prošli kroz škole, vi ste to sigurno čitali u knjigama.«

Brezovac bi se našao u nezgodi. Ta što je on, dođavola, naučio u školama? Što je on pročitao u knjigama? Kad je on uopće pročitao zadnju knjigu? Ništa nije naučio u školama, ništa nije pročitao. Uvidio je da selo traži od njega intelektualnu potporu, ono traži razjašnjenja — ta on je tu najbliži, on je tu jedini: on liječnik, on agronom, on veterinar, on bilježnik. Još kad se traži od njega, da napiše molbu ili žalbu, ili kad treba da ispuni ček ili mjenicu, to još ide; ali kad se umiješa tuberkuloza, krvava stolica i orasi — onda stvar postaje zamršena.

Brezovac je gledao nemoćno seljake: trebalo je dati odgovor: jasan, popularan i nedvojben. Ljudi to traže. I on se počeo prekoravati. Eto, ljudi hoće naprijed, život ih gura i oni se pouzdaju u njega, Brezovca, a on ih je evo izdao. Ljubio je te ljude Brezovac, te pregažene ljude, sa svakidašnjim patničkim brigama, ljubio ih je, jer ih je poznao sve do pod kožu, znao je njihove tegobe, njihove napore, njihove težnje. A znao je i to, da radosti nisu skoro ni imali, a u koliko su ih i imali, nisu je ni pred kim spominjali, već kao da su je utopili u moru svakidašnjih briga i neprilika.

Brezovac je osjetio, da život traži od njega da i on u ovom teškom, napornom teglenju učini također jedan napor. Taj podoljski život stavljao je na njega pitanja, na koja on nije znao odgovoriti. I zato, jer je volio taj život, vjerovao u nj i jer je volio te ljude, sagnuo je glavu, ne samo nad zemljom, već i na knjigom.

Tih dana stala je Brezovca mučiti misao: vole li se ljudi međusobno? Ne slabe li oni u svojoj međusobnoj mržnji težnju k boljitku i napretku?

To pitanje, tu sumnju, nametnuo mu je jedan slučaj iz škole.

Desilo se to jednog jesenjeg popodneva, kad su na livadama ležale bijele raščešljane maglice, a pred školskim prozorom dizala se jedna jabučna grana gore — dolje, gore — dolje i lišće je treperilo s umiranja, lišće blijedozeleno, crveno, riđe, žuto i narančasto; rđavo lišće od jesenjih mrazeva, ranjavo i nagrizeno, s oglodalim rubovima i rumenom peteljkom.

Brezovac je pustio djecu na odmor, a sam se naslonio na prozor i gledao dječju trku i tu jabučnu granu pod prozorom što se u okviru okna vozikala gore — dolje, gore — dolje . . .

Djeca su cičala, pištala, ganjala se, mrmorila i šuštala po opalom lišću kao vrapci. Jedna grupa dječaka stupala je po šljunku, dižući visoko svoje cokule da se čuo jasno i otsječno takt:

Trum . . . rum, trum . . . rum, trum . . . rum . . .

Uz to su pjevala u ritmu tih udaraca:

Od nedjelje, do nedjelje:
krumpir — grah, krumpir — grah . . .
Za nedjelju, za nedjelju:
sira dva, sira dva . . .
Trum . . . rum, trum . . . rum, trum . . . rum . . .

Šljunak je prskao pod cipelama, kamenčići su otskakivali, a jednolični udarci odzvanjali su u školskim hodnicima i gubili se nečujno u širini zamagljene ravnice.

Ovoj grupi prilijepio se i mali Žućko (tako ga je zvao Brezovac), momčić nizak, s nepokornom, još od ljetnog sunca sjerom kosom i bosim, kao u čaplje crvenim nogama.

Žućko nije samo stao uz tu grupu, on se upravo prilijepio uz nju, zapravo uz trgovčevog sinčića koji je bio krajnji. Neobično se dopalo Žućku to klaparanje po šljunku, pa je htio i sam da sudjeluje. Bio je doduše bos, pa zapravo nije mogao ništa da doprinese povećanju te

buke. On je dizao noge više nego ostali, a i udarao je, da su sve bridili tabani, ali ništa nije pomoglo.

Napokon ga je trgovčev sin odgurnuo:

— Što mi se tu vješaš! Nemaš ni cipela.

Žućka je to više boljelo nego tabani od udaranja. E, da su njemu cipele, mogao bi i on da stupa uz trgovčevog sina rame uz rame, bok uz bok. Ali eto — on ih nema. Već smo duboko zagazili u jesen, već magle štipaju lice i nos, a bogme i bose noge, a Žućko gleda kako trgovčev sin ima lijepe crvene cipele sa visokouzdignutom kapicom, dok on ima samo crvene listove i ispucane pete.

Kad se je Žućko i po drugi put htio pribiti uz tu grupu, što neumorno stupa po šljunku i uzbuđuje dječja srca, gurne ga netko tako da je izgubio ravnotežu i pao.

Netko dobaci:

— Fuj, uvijek zaudara!

I netko doda:

— Uvijek žderu grah.

Brezovac je pozorno motrio taj prizor: htio je da vidi do kraja što će ta sebična djeca sve učiniti.

Žućko, koji je od jada zaplakao i od ponižavanja nije htio dugo da ustane, zurio je kroz suze u te cipele, u tu množinu cipela, što udaraju, odmiču, što se dižu i spuštaju i bilo mu je kao da te cipele rastu, bujaju, žive, prilaze k njemu, gaze ga, udaraju...

Brezovac se opet uvjerio kako su djeca sebični gadovi i čim su ti gadovi ušli u razred, počeo im raspredati priču: kako je mali Ivo bio milostiva srca i kad je nastalo hladno vrijeme kako je — iako su mu roditelji branili — donio svoje stare cipele Đurici, koji je bio siromah, pa nije mogao da ih kupi.

— Bi li i ti, prdežu, jedne? — podraži trgovčev sin Žućka.

— Od tebe ne! — šapne ovaj.

Brezovac to primjeti i misleći, da ovaj razgovor znači njihovo zbliženje, jedan brzi rezultat njegove pouke, rekne:

— Eto, i ovdje ima također bosih, koji ne mogu da kupe cipele i kojima bi trebalo pomoći. Žućko na primjer. Tko bi to htio i tko bi od Vas mogao to da učini?

Trgovčev sin ustane. On je htio da bude prvi svagdje, doklegod siže učiteljevo oko. I drugi dan je donio jedne stare pokrpljene cipele, ali nije htio da ih odmah preda Žućku. A kad je Žućko razvio novinski papir i zagledao se u okorjele cipele sa izlizanim i iskrivljenim petama, okrene se trgovčev sin k njemu i dobaci mu zlobno:

— Nije to za tebe!

Žućko se baš zanio u sanjarije, kako će sad i pod njegovim nogama škripati šljunak, a kamenčići se rasprskavati, kao bara na putu kad čovjek stane u nju. Drski, zajedljivi glas trgovčeva sina prene ga i povrijedi. Evo, zabo je njušku medju ove cipele, kao da su one zlato, a ne ove tvrde žaburine, koje će oglodati nogu do krvi. Žućko se zacrveni, plane, odgurne cipele od sebe, da su sa štropotom pale na pod, i uzvikne glasno:

— Na!

U tome »Na«, osjećala se sva davno sakupljena mržnja malog prezrenog Žućka prema nasilnom Škanjčevom sinu.

Više nije htio da primi cipele i sva nagovaranja Brezovca bila su uzaludna. Uporno je šutio, kad ga je ovaj pitao zašto ne će. Njegov nijemi pogled, pun hladne i tupe mržnje, progonio je još dugo Brezovca i šuškao mu neprestano jednolično kraj ušiju: nema među ljudima ljubavi, nema i. nema.

I U PODOLJU SE RAZJARIO JEDAN ČOVJEK

Današnji dan prošao bi u Podolju kao i svaki drugi, tiho i monotono i sivo, da nije odjednom u Modruševu dvorištu zacvililo, zatulilo i napokon zaroktalo jedno svinjče. Dan je bio zamagljen i pucketala je po prozorima sitna, nevidljiva kišica. Neumorno, već tri dana, padala je ta nevidljiva gusta kiša i navlažila je sve i sve je postalo crno i teško od te vlage: tarabe i stupovi, ceste i oranice, krave, ljudi i kokoši.

Ljudi se vraćaju iz Gakovca. Tamo je danas svinjski vašar, pa ljudi gacaju po tom raskvašenom blatu i zovu

svinje crne, bijele, šarene, žute i tjeraju ih u gomile: »Ccccc... na, mali, mali, na, na... gico, gico...« Ljudi bacaju kukuruz pred te svinjske njuške, trče za suhonjavim gicama i psuju lijene prasice, što se od slanine jedva vuku po kaljužama. Žene su podigle suknje i kao rode gacaju po blatu, jedan čovjek zabacio je na leđa gunjac, jednom starcu objesili se od vlage brkovi, a dva čovjeka gledaju zamišljeno u zamagljenu ravnicu.

I ljudi bi se zavukli tako pod krovove, zbacili vlažne dronjke, savili cigaretu iz starih novina i ljudi bi tako gledali u dim i bubnjali prstima po stolu. Netko bi psovao, što je uzalud raskvasio čizme, netko što je nizašto prodao krmad, netko bi odlučio da će ih dati pošto-poto, ali cvilež iz Modruševa dvorišta brecnuo je ljude iz misli. Najprije dugo i otegnuto ciiii..., pa tiše: cau..., pa dva-tri puta u basu i još tiše: kvro, kvro, kvr... To znači Modruš je zaklao krmka. Ali sad nitko ne kolje. A svatko zna i to, da Modruš ne bi imao ni kasnije što da zakolje za sebe, a ne već sada. Imao je Modruš krmka — istinabog — ali danas ga je tjerao na sajam. Treba Modrušu para, gospodarstvo je maleno, niotkud ništa, a, veli Modruš, ,krvavo bi trebao paru, krvavo... »Vi znate onu moju šupu. Eto, marva će da krepa zimus. Puše odasvud. To je rešeto — to nije staja.«

I ljudi gledaju kako Modruš vuče svinjče. Začepio je opiljkom ranu pod bradom, da ne teče još zaostala krv, stavio životinju nasred dvorišta, zatrpao je slamom i potpalio.

— Tako! — rekao je, ne bez zadovoljstva, i protrljao ruke.

Ljude, što su se skupili, kao da nije ni vidio prije. Sad im je prilazio vičući:

— Neka se i Modruš jednom naždere svinjetine. Heh, i Modruš je valjda gazda onoga, što je priranio.

— I zbilja ti to zaklao onako... za sebe? — pita oprezno Lesar.

— Za sebe, baća, za sebe. Zašto da sve ide u Beč? Zašto ne bih i ja požderao. Ili ti, baća, valjda misliš da

gruntaš nema želudac, već samo ruke ove, ručetine i grah, mater mu božju!

— A to je ono svinjče koje si — hoćemo reći — koje si htio prodati? — ispipava Čemer.

— Jest, a koje bi bilo. Imao sam samo to.

— I zaklao ga?

— I zaklao ga. Zašto ga ne bi zaklao? Odsada ću sve da koljem ja sam. Hranim, mučim se, vučem napolje, tjeram pet puta na sajam, plaćam maltarinu i pasoše i šta mislite koliko mi daju? Četiri stotine, baća; četiri stotine im bogova! Već je toga dosta. Prekipjelo je već. Zaklat ću, požderat ću, nakrkat ću se bar. Požderao je taj krmak mene, progutao dva metra kukuruza, a ja i sâm štedim i ne jedem. Ona moja babetina izlije mu mlijeko, samo da što više odeblja, a djeca zijevaju. Ne ćeš tako! Kad si mene proždерао, oglodao do kosti, ne dam, da te drugi žderu: gospoda po Beču i po Milanu. Ja ću te požderati sam i kvit!

Modruš je prilazio vatri, prigrtao slamu koju još nije zahvatio plamen i gledao s mržnjom nekuda preko ramena ljudi. Vatra je pucketala i širio se zapah popržene četine i nagorjelih papaka. Pod strehom su čučala djeca, a ljudi su šutili. Prvi se pokrene Grba:

— A kako ćeš izaći na kraj s tom tvojom šupom? Zima ide, a treba i obuća.

— Sve ja to znam. Sve sam promislio. Ja ću onako kakogod budem najbolje mogao. Jedno mi je tu jasno: ne ću da se prodajem za bagoš, ne ću da me oglođu svinje i takve tuste da ih onda šaljem dangubama za gozbe. Ja sam u stanju da nosim krpe umjesto cipela, i da svijetlim mašću, i da ne kupujem petrolej. Sve sam kadar samo ne ću da budem kurva, ne ću da se prodajem. Jeste li čuli — mater mu — hoću da izađem na kraj s tim gadnim životom: ili ja ili on.

Modruš je stisnuo šaku i udario njom kao maljem o tarabu, da su daske zagrmjele.

Ljudi su gledali neodređeno i zamišljeno: netko je sagnuo glavu, netko je gledao nekuda na cestu, netko promatrao oblak kako se vuče preko krova. Svi su prisluški-

vali sebe, osjetivši da je Modruš dotaknuo i u njima jednu žicu i da ona bruji. »Jest treba prekinuti« — tuklo je u svim grudima i svi su zavidjeli Modrušu, što je on bio najhrabriji i to učinio prvi.

— Zar može čovjek da daje, da prodaje, da poklanja svoj život, svoje zdravlje, svoju krepost nekome, koji možda tamo u Beču sjedi po čitave dane po kafanama i ne zna od obijesti na koju bi fotelju sjeo, koje bi kazalište pohodio, ne zna, s kojom bi ženetinom išao večeras. Mora li čovjek da daje svoju vlastitu krv samo zato, da može progutati par zalogaja kukuruznog kruha i nešto graha i krumpira. Mora li, pitam vas, učitelju! Ne nosi li svaki svoju glavu na svom tijelu?

Tako je završio svoje razlaganje u Modruševu dvorištu Tutanj, seoski kovač, učitelju Brezovcu, koji je stigao ovamo baš kad su se ljudi htjeli razići kućama. Čuvši Brezovac za ovaj slučaj, što se odigrao u Modruševu dvorištu, za ovo ogorčenje čovjeka, koji je htio prvi da nešto učini, došao je ovamo da sam vidi i da čuje što pokreće te ljude. Tutanj mu je evo ispričao sve: i kako je to krme požderalo više nego što je Modruš dobivao za nj na vašaru (a gdje je muka, pasuši, maltarine?) i kako je čovjeku već sve dozlogrdjelo i kako on (uostalom s potpunim pravom) ne će da ga više glođu. I taj Tutanj, taj crni podoljski kovač, bez jednoga oka, postavio je Brezovcu nakon svega toga takovo pitanje, da je ovaj morao na čas zastati, da se zamisli, a ljudi da ga gledaju zlurado: a, što sad, učitelju, a?

— Istina je, ima pravo Modruš, što ne da nikome svoj trud onako samo. Ima pravo! Ali nema pravo on, pa ni jedan čovjek nema pravo da svoj trud ne da nikako ljudima i da ga zadrži samo za sebe, jer je on onda sam sebe protjerao iz društva. Ne mislim time reći da Modruš mora prodati svoje svinje kako bilo i pošto bilo, da ih potepe. Svaki čovjek mora da traži poštenu naplatu za svoj trud, ali taj svoj trud ne smije zadržati za sebe; može jedan dio, ali ne može i ne smije sav.

— Onda — prekinuo je Tutanj Brezovca — ipak po vašem izgleda, da bi Modruš svoje svinje morao dati poštopoto, jer ne može, pa da se razapne, ne može više da dobije, a svoj trud, kako vi velite, ne smije za sebe da zadrži.

— Jest, ne smije da zadrži za sebe; sve ne smije da zadrži, jer ljudi rade jedni za druge, ljudi čitavog svijeta su povezani tim radom, jedni rade samo ovo, drugi samo ono, a svaki troši skoro sve, ili bi bar htio da troši sve. Jest — svaki radi jedno, a treba mu sve. Dok ti, baća Modruš, hraniš svinje, kokoši, telad, dotle za tebe rade drugi cigle, plugove, sječkare, motike, pile, šibice, cipele, odjeću, — sve, bez čega ne možeš ti da živiš...

— Mogu ja da živim, dragi učo, bez svega toga: i bez šibica — kresat ću kremen, i bez tuđe cigle — pravit ću je sam, bez tuđih cipela, tuđe odjeće... U stanju sam da se mučim sam za sebe makar to bile kolike muke, ali da me živog žderu — to ne dam! Da komadaju moje meso kao strvinari? Dosta je toga! Ja sam rekao...

Modruš se okrenuo naglo i pošao k vatri. Brezovac je vidio jaka leđa i teške odlučne korake.

»To volim. Kakva snaga, kakva odlučnost« — mislio je.

— Divan si čovjek ti, Modruš — nastavljao je Brezovac. — Ne daš da te gaze, zato si divan. Ali griješiš, griješiš...

Rekao je to Brezovac tiše i blaže, ali ljudima je već dojadilo to lopatanje. Oni su stajali zadivljeni kao putnik kad mu se ukažu novi krajevi, neviđeni, neslućeni predjeli, odjednom, nenadano... Tako su stajali zapanjeni, kad im je Modruš otkrio svoju zamisao, svoju zamisao koju eto već provodi i koju je jednostavno i brutalno ocrtao, jak, nepokolebiv i neslomiv. Oni su jasno osjetili da taj bunt, ta buna, ta puntarija u tom skromnom dvorištu uz garež, vatru i pucketanje plamena, da je taj bunt nešto jako, neslomivo i prirodno, što izbija kao zaboravljeni vulkan i baš zato, što je to tako prirodno i silovito — osjetili su oni da je to i istinito. — Onda je došao taj učitelj: »Čovjek ne smije da zadrži za sebe sav svoj

rad.« Što mu je to? Nešto nejasno, smućeno. Govorio je zatim, kako drugi prave za nas plugove, sječkare, motike, a mi njima dajemo marvu. To je već jasnije. Pa to je ono što su oni već rekli: »A kako ćeš ti Modruš za obuću; zima ide, a i štagalj bi trebalo popraviti.« Jest, to je jasno, tu učitelj ima pravo, ako i on tako misli. Ali tko onda ima pravo: Modruš ili učitelj? Seljaci nisu vični da se dugo muče ovakvim teškim problemima. Oni hoće razjašnjenje. Jednostavno, eto — to ti je tako, ono ti je izmišljotina, ono ti je laž. Grba nije odolio. Podigao se od stupa, gdje je bio naslonjen, i u hodu započeo:

— Kako, učitelju, moramo li mi zbilja davati sve poštopoto. Nama su zbilja potrebne cipele i druge stvari za gospodarstvo, to imate pravo, učitelju! To drugi rade za nas, jest: srpove, kose, sječkare — oćemo reći — ali moramo li mi tu svoju sirotinju dati onako . . . u vjetar?

Ljudi su živnuli. Eto, to su svi htjeli pitati, pa su sada zadovoljni, jer Grba ih je čarnuo baš tamo gdje boli, gdje pali to pitanje kao sam Lucifer.

Brezovac se namjestio, podupro rukom o tarabu i zamislio.

»Ljudi su ti — pčele. Rade, rade, trpe, dugo i istrajno, ali odjednom izbije, razlije se iz njih bijes i poplavi. Ne, ne ćemo mi da budemo strvina na koju ima svatko pravo, hoćemo, nebo mu, da i mi nešto značimo i da imamo nešto od tog života. I to je dobro. Dobar početak. Jer kad najsitniji u životu, najdonji i najmnogobrojniji hoće naprijed, hoće boljitak — onda to znači, da se čitavo društvo nalazi na putu k boljoj budućnosti.«

Brezovac je bio u ratu, vukao je svoj život kao neku suvišnu stvar po streljačkim jarcima, po blatu — i nije znao što da započne. U ljude nije imao vjere: oni se množe na ravni kao zečevi, glođu sebe, glođu susjeda i međaša, oni su upropastili život. On nije imao vjere u njih, pa i sam se osjećao suvišan u tom životu. A fronta nije zabijala samo njušku u zemlju, ona je i širila horizont. Brezovac je vidio u Galiciji više nego što se moglo vidjeti iz ove podoljske perspektive. Vidio je, da nije podravska ravnica ograničena, već se proširuje u čitav svijet, na

čitavu zemlju, a ljudi da nisu samo magarci, što nose mukotrpno na leđima život, već da su i bijesni kurjaci, koji će i navaliti, kad dozlogrdi sve to. O tome se Brezovac uvjerio sada u ovoj gomili nezadovoljnika, koji bi htjeli da odbace život sasvim, a ne znaju kako bi taj život podredili sebi.

— Ja kažem opet, — nastavljao je iza duže stanke — seljak ne može da živi sam. On mora, razumijete li, on mora da hrani svijet, jer svijet njega oblači, obuva, daje mu kuću, svijetlo . . .

— Seljak može da živi sam, on mora da živi sam, ako hoće da prisili one gadove da poštuju njega i njegovu muku. Neka oni crknu, neka zijevaju od gladi, pa će drukčije gledati na seljačke žuljeve — prekinuo je bijesno Tutanj Brezovca.

— Ali, dragi meštre, — odgovara Brezovac kovaču — oni mogu da crknu, ali onda će seljak morati da se vrati opet u špilju, ili će morati da se popne čak na drvo kao divlja zvijer. Time bi seljak upropastio i sebe i njih. I drugo, što je još važnije i što bi ti, Tutanj, mogao dobro da znaš kao čovjek, koji je dosta krstario svijetom: seljak ne bi time upropastio samo one dangube iz grada — da je tako, to ne bi donijelo mnogo štete čovječanstvu — nego je mnogo važnija stvar u tome, da bi seljak zadavio i onog, koji je prignječen kao i on — radnika i kojekakvu drugu namješteničku sitnež.

Ljudi su stajali opet nagnuti nad sobom. Opet jedan vidik, koga nisu slutili. Istina je (kako prije nisu mislili na to), u gradu ne žive samo dangube, koje se vuku po kavanama i foteljima. Ima tamo ljudi, koji se trude kao i oni. Eto, Tutnjev susjed otselio se nedavno u Zagreb, pa mu piše, kako teško radi i kako je nezdravo u nekakvoj fabrici koža, a Marinov nekadašnji sluga nosi sad terete na zagrebačkom kolodvoru i javi se katkada: i po danu i po noći, veli, pucaju krsta pod tim teretima . . .

Tako su mislili seljaci i bili su tihi. A Tutanj je bio i potišten. Tu učitelj ima pravo. Radnici su bijednici kao i oni. Oni rade za nas, mi za njih. Oni žderu otpatke našega rada, mi se služimo jeftinim i prostim proizvodima

njihova rada. A gdje je ono bolje, ono najbolje? Razvukoše oni, koji se nalaze više od nas, koji su na našim leđima.

I kovač se sjeti vremena, kad se još kao kalfa vukao po gradu bez posla, kad je sjedio gladan i poderan po tuđim »haustorima« po čitave noći, gledajući kako nekakav gospodski pas, rudlav i kao bez očiju, spava u prozoru na toplu jastuku i kako taj pas prima mnogo više od života za dan, nego što prima on kao čovjek. I ta razlika između njega i toga psa učinila mu se toliko velika, da se već tada začela misao o tome, da su oni dva svijeta, dva naroda koja nisu, jedan do drugoga, jedan uz drugi, već je jedan narod na drugome, a Tutanj im je dao i nova imena: donji narod zove se Povuci Potegni, a gornji se zove Gazda Sisavac. Eto, to je sada uskrslo pred kovačem Tutnjem. Osjetio je jasno, da je pogriješio ne misleći na te patnike iz grada, na taj mnogobrojni dio donjeg naroda Povuci Potegni, na te izmoždene ljude, što se guraju kroz život sagnute šije, kao da prolaze kroz čađavu cijev.

— A kako će onda da si pomogne seljak? — pita potišteni Marin.

— Kako? — upita i Modruš, kao da iz njega odjekuje Marinovo pitanje.

Odjekivalo je jednako od svih, ne samo od Modruša. Vidio je to Brezovac. Vidio je, da su se oči zapalile, da su usne bile čvrsto, odlučno stisnute, a sluh napregnut. Oni hoće da grade, da mijese taj život da bude bolji i čovječniji i pitaju, eto, njega, Brezovca: — kako?

— Treba znati život, treba ga poznati. Ne samo ovaj život ovdje kod nas u Podolju, jer život je sav povezan. Sudbina jednoga, sudbina je i drugoga. Ne samo ovdje u Podolju, već i u Africi, na plantažama pamuka, u Braziliji i Čikagu. Seljak je svakog dana sve više skopčan, sve tješnije povezan za život čitave zemlje. Jer seljak radi jedno: on pravi kruh ili meso, a danas treba mnogo drugoga. Tko je pomislio, srčući kavu, oblačeći hlače, obirući vrhnje na separator — koji čovjek je to načinio i s kojeg kraja svijeta je taj čovjek? Seljak ne dimi više po kući drvenom luči i ne ruje zemlju drvenom ralicom. On ima danas

boljih pomoćnika u svome radu, savršenijih sprava — on bi morao bolje da živi. Ali danas je baš obratno. Danas je seljak bjedniji, nego što je bio prije, iako je okružen sijalicom, vršaćom mašinom i separatorima. Treba li se opet vratiti natrag, treba li opet žito prostrijeti go gumnu i udarati ga nedjelju dana drvenim cijepcima. Ne! Život se nikad ne vraća, makar bi to netko i htio. Život ide naprijed: on danas već juri željeznicama, automobilima, aeroplanima i ekspresnim brodovima. Život treba čvrsto uhvatiti i tražiti odlučno svoje mjesto u njemu. Ne treba život odbaciti, kao što je to htio Modruš. Treba se grčevito uhvatiti s tim životom, jer život može biti i te kako dobar, on može biti sve bolji, a sve to ovisi o ljudima. Pojedinac obično, a i svaki vas dosada dopustio je da ga život bacaka kako god hoće i kuda god hoće. Neki su protiv toga protestirali, evo Modruš. Ali on je krivo počeo. On je odbacio život kao što se odbacuje blato sa čizama, kad se dođe s oranja. Ne, život nije tako strašna i nepotrebna stvar, stvar koja bi se bez savjesti mogla da odbaci, jer život — to smo mi. Mi trudbenici čitavog svijeta, mi smo život. Ako nama u tom životu nije dobro danas, sutra nam mora biti dobro. Vi me svi, eto, gledate: ali kako? Mi smo bespomoćni. Viči ti, deri se u ove puste široke ravni, ništa se ne će ni pomaknuti, čak se niti jeka od naše vike na ovoj ravnoj plohi ne vraća. Kako smo mi sićušni na toj beskrajnoj ravni i u tom životu što juri po telegrafskim žicama i po šinama. Jest, tako misli osamljen čovjek, gledajući sam u sebe i na sebe. Ali mi zajedno, čitav seljački narod, mrav do mrava, bumbašnica do bumbašnice, sitnica do sitnice — a kako je sve to skupa ogromno, veliko i zamašno. Trese se zemlja, cijepa se uzduh: mi smo tu, mi trudbenici, mi gruntaši!

Brezovac je predahnuo, zašutio na čas i zagledao se rasijano u ljude. Oni su htjeli još nešto. Brezovac je pitao, gledajući odlučno čas u jednoga, čas u drugoga:

— Je li vam jasno sada? Život je vaš!

— Ja ne vjerujem! — rekao je odlučno Grba. — Svaki vuče suviše na svoju stranu i svaki hoće da izvuče koristi odmah, pa makar to bilo na račun isto takvog patnika kao

što je i on. Seljak je nesložan, osamljen i istupa u životu nečujno, skoro nikako.

— Istina je to, ali danas se već kuća ruši, a kad se kuća ruši svi su jednodušni u nevolji, svi jednako viču: joooj... Pogledajte! Zašto smo se mi ovdje sakupili? Svakoga od vas tišti ovaj život i došli smo ovamo da zajednički — jer je zajednički lakše — da rujemo po tom nepoznatom, nesnosnom đubretu što ga nazivamo životom i da nekoga vraga izrujemo, da vidimo ima li šta za nas u tom smeću i da si pomognemo kod tog traženja, zato smo se i zbili tu pod tarabom.

— I kako da si pomognemo? — pita Mrak.

— Mi smo već rekli da život ne možemo i ne ćemo otresti od sebe kao neku nepotrebnu stvar. Mi evo ne ćemo da nas život nosi bespomoćno kao bujica utopljenika. Mi hoćemo da se odlučno uhvatimo sa životom u koštac.

— Ali šta sada da radimo? — pita uzrujano Kosir, pun nestrpljenja.

Brezovac, kao da ga nije čuo, nastavlja:

— Seljak mora da stoji na visini života. On mora da prihvaća sve ono što mu život daje i mora da traži i više. Mora da prisili život, da mu služi. Evo sad ću odmah reći što stvarno mislim pod tim. Seljak treba sve više stvari, što mu ih savremeno društvo daje. Da dođe do tih stvari treba mu novaca. Evo na primjer Grba ima sina vrlo pametnog i bistrog. Šteta da on ne pođe dalje u školu, jer bi on mogao da pomogne čovječanstvu. A i ovome seljaku mogao bi također da pomogne. Ali Grba nema novaca da šalje sina u grad. A otkuda bi ih i uzeo. Gospodarstvo je maleno, zemlja slaba, a krava služi za sve. Ipak, seljak se ne smije dati. Život, eto, izaziva sirotinju: ja imam ovo, imam i ovo; ali uzmi, uzmi ako možeš. I čovjek ne smije da odmahne rukom, jer što ne može jedan, mogu dva; razumijete li? Treba odlučno istupiti, ali i složno. Vi postavljate na mene pitanje: kako ćemo da si pomognemo? Ja također ne znam, ali ipak znam jedno: gdje treba početi. Kako ćemo dalje odgovarati na pitanja »kako i što«, to će nam reći život. Zasada samo znamo to: ako seljaku treba novaca, on mora da dođe do novaca. On mora da

prodaje skuplje i mora da kupuje jeftinije. A kako će se to postići, odmah ću vam razložiti...

I Brezovac neumorno dalje govori, govori, a ljudi slušaju, utrnulih udova. Govori Brezovac o tom kako seljak dolazi na sajam, kao bijednik, osamljen, izgubljen... Dotjera ono nešto jadne sirotinje i onda ga trgovac u kožnom kaputu pogleda iz visine i nudi neznatnu sumu i misli: bijedo, što možeš? Ja sam gospodar. Eto, ti me tako bojažljivo gledaš, ti se diviš mom kožnom kaputu, mojoj debeloj novčarki; ti si sputan sirotinjom! Dat ćeš kako ću ja htjeti.

Ili dođe seljak u trgovinu i stišće onih par dinara, zamotanih u jedan okrajak maramice. A Škanjac stoji za tezgom i veli — »ni pare manje«. I seljak istresa sve što ima, a trgovac gradi kuću.

— Seljak mora da se udruži, on mora da glasnije i odlučnije istupi na gospodarskom polju, — završavao je Brezovac. — On mora udruženim silama prisiliti, upravo prisiliti trgovca da mu više plaća, a isto tako mora prisiliti tvornicu da mu dade svoje proizvode jeftinije.

Mrak je postao gušći, a Brezovac se trgnuo; vidio je Modruševu ženu kako već sa užeglim lampašom obilazi oko osmuđenog krmka.

— Kasno je — šapne Brezovac iznenađeno, kao da to prije nije vidio i pođe, ali se na vratima opet okrene i dovikne ljudima, da dođu u nedjelju k njemu, u školu, pa da počnu s radom. Rekao je da je zadruga neophodno potrebna i da će jedino tako moći da prisile one koji žive od njihovog truda da uvuku rogove.

Htio je da vidi utisak svojih riječi, ali tama je bila već tolika, da je u dnu dvorišta vidio samo nepomičnu, zamišljenu masu, bez lica i udova.

Još dugo su šumjele riječi...

Ostale su samo te nabacane, nedovršene rečenice, to naprezanje, poluizražavanje, te nemoćne kletve. Ljudi su otišli, odvukli su se niz cestu. Ostavili su mu, evo, otvorena vrata i kroz tu tjeskobnu prazninu vidi se samo mračni školski hodnik.

Brezovac ustane, zalupi vratima, sjedne i opet ustane. Zrak je pun dima. Leže zgaženi čikovi i paluca tamo u uglu seljačka pljuvačka.

»Ne može se« — misli Brezovac i onda ne može ništa dugo da misli. Zuje samo nejasne, tvrde polurečenice. »Zar« — odjekuje od nekuda nemoćno. Onda nabujaju misli bez reda, bez veze, nasilno, tvrdo, neizrađeno...

Ove pljuvačke, ovi čikovi... Jest, cigareta se ispuši, čik se odbaci — on se i zgazi. Ostaje na podu samo crna, neugodna mrlja. I još se pljune tu do nje, do te razgažene sivocrne mrlje. Jesu li to ljudi? Jesu li to ovi gruntaši s ove ravni? Cigareta se dimi, izgara, tinja... Cigareta postaje čik. Ali oni kao da ne tinjaju, oni ne gore. Ali postaju odbačeni čikovi, sive popljuvane mrlje, isisani i zgaženi.

Tko se danas još brine za drugoga, ako ovaj ništa ne može da da? Istina je — nitko! Svak gleda u sebe i tek ako vidi kroz sebe nekoga, onda mu priđe, onda se stisne uz njega da bi bio sigurniji, ali opet, naravno, za sebe. Do đavola! Zar mora da je tako? Evo danas su došla tri čovjeka ovamo, da u ovoj sobi utvrde početak za svoju borbu, za svoj uspon do čovjeka. Samo trojica. Treba li vikati, treba li udariti šakom da zagrmi? Ili bi trebao čovjek da sjedne? Da zabravi vrata i da sjedne? Zašto su došla i ta trojica, zašto? Ali, čovječe, pa to je jasno, to je prozirno do dna. I golo je to, upravo sramotno golo.

Bili su Modruš, Grba i Tutanj. Modruš je došao, bože moj, zašto je Modruš došao? Pa on ga je dovukao, on, Brezovac, ne baš na brnjici, ali ga je dovukao. Koliko se samo zauzimao za njega posljednjih dana. Obilazio je oko ljudi da kupuju meso onog krmeta, što je onog pazarnog četvrtka palo od razjarene ruke. Naravno — ljudi su raznijeli. Pogreška je bila s materijalne strane isprana. Koliko je toga mesa kupio samo Brezovac. Šta je o tom i mogao da misli Modruš? Učo kao da se nešto ulaguje. Hoće da se pokaže, da svoje gospodske priče dokaže parama, da onako galantno, vadeći novčarku, dokaže parama svoju istinu. Poslije svega toga morao je naravno da dođe, da dođe s onim gadnim i nemoćnim, kao potkupljenim, licem; potkupljenim licem i prljavim mislima: mora da se potvrđuje kad učo govori, jer to je sigurno istinito, ne bi on inače bacao tolike pare. — Nebo mu, Brezovče, eto što si uradio. Šta si učinio od razjarena čovjeka? Pogasio si vatru parama.

A Grba? Došao čovjek da poradi, najsrdačnije da poradi, jer on ima sina, dobrog, pametnog sina, i zašto da taj sin propadne, kad može postati gospodin, gospodin s dobrom, masnom plaćom i taj sin može danas-sutra, bože moj, da uzme k sebi i svoga starog oca, koji ga je tako lijepo postavio na noge. I lijepo bi se tada i u miru dočekala smrt. Naravno, Grba je u tim kombijacijama stavio sebe, onako kao usput i onako malo stidljivo u sredinu. No čemu da se uzrujavamo, dragi prijatelju!? Ljudi gledaju kroz sebe, kroz svoja crijeva u svoga bližnjega, pa makar to bio i sin. Nema tu sentimentalnosti, dragi moj Brezovče, to je eto tu, udara te u gubicu, mlati te među oči svojom jednostavnom brutalnošću, kao maljem. Moraš to uzeti kao gotovo, a ne da zatvaraš oči i da nešto želiš.

Ali zašto je onda došao Tutanj i koga vraga se ja zauzimam za tu stvar?

Brezovac priđe k prozoru i nasloni vruće lice na staklo. Daljina je bila zamagljena kišom: svjetlucala se samo blatna cesta. Ništa tu nema da se vidi. Sve je to jedno: mokra siva vlaga i vlaga mokra i siva. Treba opet sjesti i pustiti da ožive misli.

Za Tutnja ne znam, ali ja, čemu se ja tu lomim? Hm, evo ja se smješkam sebi u lice. Jesam li zanešenjak, idealista, luđak? Ne! Ne smješkam se ja sebi u lice radi toga. Smješkam se upravo radi nečeg posve drugog...

Ja imam želudac, upravo — ja imam crijeva i ta crijeva ja mogu, još bar za sada da zatrpam i da kroz njih ne moram škiljiti u svoje bližnje. Meni je ostala glava i u njoj neka sentimentalna ljubav za te bližnje i kroz te sentimentalne prizme motrio sam oko sebe. Ali, sad se evo prisjećam! Nekada sam ja ta svoja crijeva vukao i po streljačkim jarcima i slušajući tako šrapnelu kako kruži nad glavom, mislio sam, upravo mnogo sam mislio o tom, kako bi ta crijeva mogla da lete jednog dana po tim uzbi-

banim visinama, ili da vise kao rezanci, kao makaroni po ovim bodljikavim žicama, što nas tu naprijed čekaju. To sam mislio. I mislio sam o tom i takvom životu, koji traži od nas tako krvave žrtve. I živeći tako otvorenih očiju, došao sam do uvjerenja, da kad se već živjeti mora, da se ne mora živjeti tako. Naročito kad čovjek ljubi život i kad osjeća neizmjernu treptavu radost kad u tom blatu, u tom sveopćem propadanju, napipa svoje živo srce pod blatnom vojničkom bluzom, svoje živo srce, što kuca radosno i što hoće da izmili od radosti nekuda iz tebe.

Seljak nema odjeće, seljak nema poštene kuće, on nema odmora. Život mu podgriza bolest, glođu svinje, mrcvare krave po njivama, odnosi kosa ranim jutrima po vlažnim livadama. On mora da ima odjeću, mora da ima zdraviju kuću, on mora da manje radi. Za svoj život svak će da se bori. Svak mora da zatrpa najprije crijeva, da kroz njih ne zirka okolo, da ne gleda tako halapljivo u sve, što ga okružuje. Seljak danas treba mnogo toga, a sve to se danas otkupljuje novcem. Seljak treba novaca, jer će tako doći do odjeće i kuće. Ja imam odjeću i puna crijeva i čudim se tome gruntašu, što gleda tako prostački kroz ta crijeva. He, dragi moj Brezovče, ti braniš svoj siti život od budućeg rata, a ovi štakori već su sada u ratu za svoj ugroženi život.

Onda se Brezovcu nametnulo ono bolno pitanje bez odgovora, opet ono luđačko pitanje, koje bi on najradije odbacio od sebe. A zašto ti ljudi nisu danas došli ovamo, zašto se nisu zgurali tu u tu sobu i zašto nisu povikali: hoćemo da već jednoć i mi saznamo za život, hoćemo već jednoć da i mi budemo ljudi.

Treba to riješiti, ali čini se da ja to pitanje ne mogu riješiti, bar još danas ne mogu da riješim to pitanje. Ja sam sve to gledao kroz neku zamagljenu sentimentalnu prizmu seoskog dobroćudnog uče. Ljubav za bližnjega, ljubav za sitne, neznane ljude, za nemoćne patnike — to je mene pokretalo. Ali njih to ne pokreće. Njihova crijeva su šuplja. Kroz njih bi čovjek trebao da dune, ali ne riječi, riječi njih ne pokreću, trebalo bi nešto drugo da žacne ta

crijeva. Danas još ne znam što. Treba otvoriti oči da život ne izmakne, jer sada ti je sigurno, sasvim sigurno ti je nešto izmaklo od tog života, koga ti tako ljubiš, ali ga ne razumiješ.

ŠIROKA JE CESTA

Podolje je od glavnog druma daleko oko dva kilometra. S tim drumom vezano je uskim poljskim putem. Put je razrovan, a kolotečine su duboko usiječene u zemlju. Dio puta, što prolazi kroz selo, ne samo da je loš i razrovan, nego i tako uzak, da teškom mukom mogu kola, idući suprotnim smjerovima, da se razminu. Skoro svakoga dana se dogodi, da zapnu kola natovarena đubretom, sa kolima natovarenim drvima; ili kola natovarena repom, sa kolima punim slame. Dobro je još, kad se zadjenu puna i prazna kola. Onda se priskoči praznima, uhvati se za lotre, napnu se žile na vratu — hooo . . . hop — i kola su za čas u zraku, da se zadnji točkovi, oslobođeni tla, zavrte pijano u zraku. No mnogo je teža stvar, kad se zadjenu dvoja natovarena kola. Recimo — jedna s đubretom, druga sa slamom. Tko će puna kola da odmakne? To ne bi išlo. Jedino kad bi htio, da ti ispadne drob u gaće, onda bi možda uspio da podigneš kola, puna đubreta. Ali o tom se ne radi. Radi se o tom, tko će da istovari svoja kola.

— Zašto da ja rasipam svoju slamu po tim jarugama i po tom blatu, da je prljam? Ne! Nikada!

— A zašto da ja đubrim ove podoljske puteve kad na njima i tako ne raste ni travčica?

— Pa ti vozi, vozi svoje đubre, ja ti ne branim, ja imam vremena i da malo pričekam sa svojom slamom.

— Ali, evo, sprema se kiša. Žuri se ti, baća. Pokisnut će ti slama. Morat ćeš se opet nedjelju dana kilaviti s njom, dok je na ovom mlakom jesenjem suncu osušiš.

I ljudi se tako u ljutnji crvene, ošinu konje ili krave, i ako je blašče jako, a upora slaba, onda će, boga mi, imati posla još i sud, i šake i kolari. Ali ako je marva

slaba, ne pomaže fijukanje biča. Ostaju samo debele masnice na stegnima krava, a kola stoje u mrtvoj točki i škripe nemoćno, kao stara rasušena galija u oluji. Ljudi onda opsuju što gadnije mogu, pljunu u dlanove i priđu svaki svojim kolima. Razjarenost pomaže: za čas se nađe na cesti s jedne strane slama, a đubre s druge strane.

Sad nastaje nova prepirka; tko će se povući sa praznim kolima dok jedan od njih bude trpao na svoja kola. Jer — dođavola — kad bi obojica istovremeno trpala, kola bi morala biti opet stisnuta jedna uz druga i kad bi se, u ime božje, krenula, tko zna, ne bi li opet napipala gdjekoju izbočinu, da se zadjenu.

Takvih prepirki, psovanja, bijenja marve, bilo je skoro svakodnevno na toj izrovanoj podoljskoj cesti. Koliko muke samo zbog obilaženja. Krave su polagane kao puževi. Jedva se miču na toj beskrajnoj cesti. Konji su već brži. Oni mogu i potrčati, ako se tamo u dnu vrbika pojavljuju tamni oblaci, a na livadi čeka suho sijeno. Ali kako možeš potjerati konje, kad se pred tobom vuku te lijene mrcine kravske. Da zaobiđeš, lagano i pažljivo? Pokušaj samo na toj uskoj cesti i ovim na dugo razvučenim kolima. Pokušaj samo, pa sijeno, ne samo da će pokisnuti, nego ga uopće ne ćeš dovesti kući. Dovest ćeš možda samo razbijenu osovinu ili napuklu uporu. — Pokušaj!

Takav jedan slučaj promatrao je danas Brezovac. Izmamio ga sunčani dan među pusta kukuruzišta i žuta suha strništa. Hodao je po raskvašenim puteljcima i veselio se, što je poslije sedam dugih kišnih dana sunce ipak prokljuvalo magluštine i veselo ga obasjavalo, igralo u njemu i baricama i šuštalo u suhoj kukuruzovini.

Da nema međa, ravnica bi izgledala u sunčanom danu kao tiha, nepomična pučina, zalivena suncem. Ali međe sjeckaju ravnicu, one je ograničavaju i stvaraju četvorine raznih boja, veličina i oblika. Oranje je smeđa četvorina, strnište žuta, a kukuruzište crvena.

Kad je Brezovac još pred rat šetao ovuda, nisu međe bile tako guste, ni četvorinice tako uske. Ali sad su se

već ljudi namnožili, razdijelili, podigli krov nad svojom glavom i svaki je postao svoj gazda, što znači: svaki je omeđivao svoju vlastitu bijedu. No ljudi nemaju kud. U Gakovcu, Martinašu, u Repovcu — sve su to uokolo sami seljaci. Ne može se na toj ravni i ne zna se tu drukčije živjeti, nego seljački i gruntaški. Nigdje tu u blizini nema fabrike ili pilane, da ljudi zarade koji dinar, pa da ne moraju baš sve od usta kidati i prodavati. Nema toga ovdje. Ljudi moraju sve isisati iz ona dva, tri jutra zemlje i iz sebe, svoje žene i nedorasle djece. Krava ili konj ima već svoju glavu. Krava će dati onoliko mlijeka koliko je hraniš, a konj će povući baš onoliko, koliko si mu jutros nasuo zobi u ralje. Gruntaš je najnesretniji stvor na toj ravni. On je nesretniji od svoje krave, jer on i može i mora da povuče više, nego što može da pojede, a njegova krava to ne će i ne može da učini. A i zemlja, ona kukavna dva-tri jutra, što su razbacana u sitnim dijelovima na raznim stranama te ravni, ta zemlja također ne daje više od sebe, nego koliko joj je seljak bacio u ždrijelo đubreta, muke i znoja. Jedino ostaje na gruntašu, da sam iz sebe izvuče više nego što je na sebe potrošio, jer kad to ne bi učinio, tko bi plaćao porez, tko bi kupio petrolej, šibice i so, kad su petrolej, šibice i so skuplje nego što vrijede.

Seljak gospodari, muči se i kinji, kako najbolje može i zna. I izlazi se nekako na kraj na boljim i većim gospodarstvima. Tu se nađe od svega po nešto. Ali čim je gospodarstvo manje, čovjek ima samo jednog konja, ili samo dvije kravice, koje služe za sve — onda je tu čovjek sve nemoćniji, sve manje gazda.

Mali seljaci misle, da mogu na svojem sitnom gospodarstvu biti isto onako samostalni gazde, kao i oni na velikim gospodarstvima. I oni se, misleći tako, kinje kao strvine. Jedan takav sitni gazda šapće sam sebi: ja sam gazda, to je moje, moje gospodarstvo, moja kućica, moje je to živinče! I zanoseći se tim raskošnim mislima gazda ne primjećuje da živi i muči se kao rob. I koliko takovih robova ima samo tu u Podolju, takovih patnika kojima je ostala samo titula gazde, kao nekom propalom grofu,

koji je profućkao svoje imanje i ostala mu je samo titula plemenitog grofa. Da konj ne misli suviše svojom glavom, nataknu mu se naočnjaci, a seljaku, da ne opazi, da je samo rob, nataknu mu se također naočnjaci, ali ne na glavu, već mu se ti naočnjaci smjeste u glavu. Nauči ga se prosto: ti si gazda svoje zemlje i svoje kućice, ti ljubiš svoju zemlju više od svog života, ti jedini raspolažeš svojim plodovima.

Kad je Brezovac slušao danas prepirku između dva seljaka, koji su se na putu u selu sukobili, zadjeli se sa punim kolima — opet su mu iskrsle misli o naočnjacima. Bili su to Balog i Matan. Balog je vozio iz polja kukuruzovinu, a Matan je vozio u polje đubar. Kad su zapeli, nijedan, naravno, nije htio da istovari svoja puna kola. Matan nije htio rasipati đubar po blatu, a Balog nije htio da rastepe po cesti najbolji dio kukuruzovine — lišće. Svaki je gledao u svoja kola, svaki u svoju korist, a nitko nije vidio cestu. Cesta je ta vijugala kroz njihovo selo, otkako oni hodaju, a nitko je još jasno nije vidio. Jer oni su gazde, a cesta je stvar svačija, ili bolje reći onda: ničija. Svaki je gledao, idući po cesti, samo svoja kola i svoje kravice i kad je zapeo za neka druga kola, onda su svakako ta druga kola bila kriva. Cestu nije nitko vidio. Brezovac kao da ju je opazio prvi. I to danas, kad je razmišljao o onim naočnjacima i kad je gledao ta dva čovjeka, kako se glože.

Cesta ta, uska i izrovana i ti ljudi, što se glože na njoj, dali su mu danas odgovor na sva pitanja, koja su ga mučila poslije zadnjeg neuspjeha s ljudima. Zašto ljudi ne će da si pomognu? Zašto se ne odazovu kad treba udruženim silama poći na posao? Takva i slična pitanja bila su sad riješena.

Ljudi su gazde. Na ovoj ravni to su čudni gazde — gazde svoje velike bijede. Nevjerojatno — ali tako je! Ljudi gospodare svojom bijedom, ograđeni od drugih ljudi ogradom i međom. Oni rade, kako najbolje znaju, da unutar svojih međa istjeraju toga nemiloga gosta — sirotinju. Ako im ne uspije dugim upornim radom, onda se naglo upale. Ne svi, samo jedan. Lijep primjer je za to

Modruš. Ali kako je ta buna omeđena, ona je nečujna i mora da se raspline u ostalom nepomičnom moru. Kako su ljudi naučeni da gazduju pojedinačno i da trpe bijedu pojedinačno, isto tako hoće da se bore protiv bijede pojedinačno. Ali takva borba propada. Pojedinac se ne može uhvatiti u koštac sa bijedom i sa današnjim nedaćama. Ljude treba naučiti, da se zajednički bore.

»Jest, treba ljude naučiti!« — šapne tvrdo Brezovac, kad je već padao mrak, a on se zaustavio pred školskim vratima. »Ova cesta bit će škola za to!« — reče i zadovoljno se osmjehne u mrak.

Na uglu, gdje se odvaja jedan puteljak za Martinaš, nalazi se čađava drvenjara, u kojoj po čitave dane lupa po nakovnju i užarenu željezu jednooki kovač Tutanj. Drvenjara je niska, nagnuta prema ulici i tamna, jer ima samo jedan mali, kartonom zalijepljeni prozorčić, i jer je čađava.

Ni Tutanj nije mnogo svjetlijih boja od svoje okoline. Sav je mrk kao i mijeh iza njega, a ruke su mu crne kao i kliješta, koja drže.

Pred kovačnicom su nagomilani u neredu stari točkovi, ornice, dijelovi pluga i sitnice od kola, stare sjekire i jedan prekinuti lanac.

»To bi trebalo svršiti danas« — misli Tutanj, gledajući u zarđalu gomilu željeza. Onda baci u ugao jednu staru planjkaču, koju je malo prije umočio u vodu, da je cvrčala kao kad se prolije mast po vrućem štednjaku. Tutanj bi morao početi nešto novo, ali što bi zapravo uzeo prije: ovaj prekinuti lanac, ili da poklepa onaj raonik. A i onaj točak ga čeka već tri dana. Morao bi već presjeći tu šinu. Na čas ostane razapet među tim stvarima, ne može se odlučiti koju bi uzeo prije. Podupirući se o dugi drveni držak teškog kladiva, prepušta se mislima.

Taj učitelj, učitelj Brezovac, taj gospodin učitelj Stanko Brezovac, naduti i uobraženi cvikeraš, stajao je danas tu na tim mojim vratima skoro dva sata i zastirao i ono malo svijetla, što kroz taj otvor ulazi. Objesio je surku i mrmljao prezrivo. Zvonio je čitava dva sata.

Ne će on, veli, ni prsta da makne za te podoljske žohare, što pužu po toj ravni i žive od mrvica i opet pužu i opet žive od mrvica. Ne će, veli on, da bude onaj, koji baca tim glupim životinjicama također mrvice: da ne bi i onako slijepe, još jače oslijepile i zavukle mu se u nogavicu i greble ga po prsima svojim gadnim dlakavim nožicama. Ne će, veli, da baca mrvice, jer one u tih žohara ne upadaju samo u želudac, već zastiru i oči. Zaliju krvlju i glupošću ropskom zastiru te životinjske oči. Eto ti taj glupi Modruš. Još možda misli da mu se nešto ulagivam, ili da sam mu nešto kriv, pa sam mu zato i pomogao. Jest, Tutanj dragi, što gledaš tako glupo, vi svi imate tako glupe i okorjele glavurde, pa mislite da se sve radi radi nekakve obične svakidašnje koristi. Svršeno je sad, Tutanj, ja hoću da živim otsad samo za sebe, kao što i vi živite, ograđeni i ćoravi svaki za sebe. Jest, veli on, bljeskajući cvikerima, među svinjama, ako se nađe jedan čovjek, mora i on postati svinjče, među psima štene, a među žoharima isto tako gadna životinjica kao što su i žohari.

Tu je stao, sagnuo se i ušao u baraku. Stao je tik mene. Vidio sam mu bijesne oči iza cvikera, stao je tako blizu. Stajao je krut, kao da će se obračunavati šakama. Osjetio sam, da namjerava reći nešto važno, ili nešto vrlo istinito, ili pak nešto grozno, strašno . . .

Počeo je vrlo tiho, pa sve glasnije i sve brže.

»Jesi li kad promatrao, meštre, žohare kad jure na mrvicu? Nisi! Oni su tada ćoravi, oni vide samo mrvicu, tu beznačajnu sitnicu, koja je nekome pala bez buke sa stola. Oni vide samo nju i osjećaju samo sebe. Oni jure, gamižu jedan preko drugoga, jedan uz drugoga, oni se grebu i šušte svojim crnim odjećama. Gledao sam i ljude ovdje u Podolju, na cesti. I oni nose svoje mrvice i gamižu na svojim kravicama i vide samo svoja kola i sebe. Gamiže jedan čovjek tako u selo i gamiže isto tako drugi iz sela. Cesta je uska, a s jedne i s druge strane jarak. Čovjek, koji ide lijevo, ne će u jarak, čovjek koji ide desno, ne će u jarak. A svaki nosi svoju mrvicu i kad je nosi, vidi samo nju i nikoga više nema. Kad ljudi razbiju osovinu, prekinu uporu ili lotru, onda psuju jedan drugoga, tuže se, grizu i svatko je kriv, samo ne onaj, koji nosi svoju mrvicu i ne vidi ni cestu, ni ljude. Jest, cestu još nije nitko vidio, pa ni ti, meštre. Cesta treba svima, ona mora biti prostrana i dobra. Ona mora biti široka, naročito tu, tu u selu, gdje svaka kola moraju da prođu. Jest, cestu nitko ne vidi. Zašto, meštre, kaži, zašto, meštre? Ti znaš, da su ovdje u Podolju kuće uvučene u dvorišta i da svaka kuća ima pred prozorima cvijetnjak ili povrtnjak. Eto i taj cvijetnjak i taj povrtnjak također je mrvica i čovjek, kad gleda u tu mrvicu, u tu s v o j u mrvicu, ne vidi također ništa drugo, pa zato, crni meštre, ne vide oni ni put. Jer — pazi meštre! — kad bi takav jedan žohar vidio put, morao bi zaključiti da je taj put uzak, to jest da bi taj put morao već jednoć postati širi, a da bi put postao širi — pazi meštre! — onda bi takav jedan žohar morao žrtvovati svoju mrvicu, koja se zove »moj vrtić«. Ali, bijedni moj i crni kovaču, nitko ne da svoje mrvice. Eto, i ti si se trgnuo kad sam kazao »moj vrtić«. I ti si pomislio kako je to divno imati vrtić i u proljeće u njemu riljati masnu crnu zemlju, udisati njezin miris, osjećati u oku boje zumbula, i karanfila, a u jesen iskopati velike glave luka, narezati hrpu kupusnih glava. Ali što ja tu mogu, meštre? Gamižite i dalje, žderite se i zalijevajte oči krvlju, robujte, a ja pljujem na sve to. Ja mogu jedino zapjevati tim seljačkim gmizavcima, što im pjeva i pop svake nedjelje:

Gospodu pomiluj,
gospodu pomiluj!
A bokce potući
i u jamu navući.
Gospodi podaj!

Amen.

Tutanj je dohvatio raonik, užario ga na usijanom ugljenu i počeo bijesno udarati. Isto tako udaralo je u njemu, kovalo, zvonilo, žarilo se i peklo nešto: taj vrtić, moj vrtić, te kupusne glave i žohari i cvikeri — sve to, sve to . . .

»O učitelju, gade, strvino! Nije istina, nije istina, gade, nije istina! Put je uzak. Dobro! Put je uzak. Ali, ti četverookati školski moljče, put može da postane širok. Je li tako, strvino, put može da postane širok?! On je mogao već i prije biti širok — to je istina! Ti kažeš: nitko ga nije vidio. Glupo! Nitko ga nije vidio. Vidio ga je, sigurno ga je vidio, a možda priznao i to, da treba biti širi, ali nitko se nije zauzeo zato, da ga proširi.«

Tutanj je turio raonik opet među svijetlo ugljevlje i počeo gaziti mijeh, ali je naglo sustao od misli.

»Ali, dođavola, do crnog đavola, zašto se ipak nije dosada nitko zauzeo za to, da se taj put proširi? Zašto nitko nikome nije dosada govorio ništa o toj stvari? Oprez, crni kovaču, ima tu i onaj četverookati kanda u nečemu pravo. Zašto se nitko nije zauzimao? Nitko ni riječi o tom nije kazao. Tek ponetko je samo utvrdio, samo u t v r d i o, kako je taj naš put zbilja slab. Ali nitko nije išao dalje od toga. Nitko! Nije li to ipak u vezi sa onom mrvicom, koju čovjek puzavac na toj ravni vidi, koju vidi i radi koje ne vidi ništa drugo.«

U tim mislima zatekao ga je Modruš. Imao je kaput zabačen na leđa, i zbacivši ga poda se, sjedne na jedan slobodan nakovanj. Čizme su mu bile uprljane od đubreta i Tutanj je odmah znao, da on dolazi s njive, gdje je rastresao đubar. Zato ga nije ni pitao, gdje je bio. Pustio ga je da skoro bezbrižno kaže »danas smo dobili malo sunca« i »donijet ću ti i ja skoro točak«, a onda je nahrupio kratkim, kao hropac kratkim rečenicama i polurečenicama.

— Mi smo gadovi, žohari, životinje... Čekamo, zakrvavljenih očiju, na mrvicu, na sitnicu, na ništa. Jašimo na toj mrvici, proždiremo je oketinama više nego raljama i zato ne vidimo ništa...

Tutanj je skoro istim riječima iznio ono o putu, kao što je njemu iznio učitelj. A Modruš je pred Tutnjem, kao i Tutanj pred učiteljem, blijedio i zelenio, pa onda opet crvenio. Kad je Tutanj spomenuo »moj vrtić« i Modruš se lecne kao i Tutanj, ali ipak poslije kratkog razmišljanja prizna da on taj vrt kao siromašan čovjek vrlo

teško daje, ali ako hoće svi s l o ž n o da doprinesu svoj dio, onda se ni on ne će opirati.

— Samo ako su svi za slogu! — ponovio je Modruš kao da i te kako sumnja u tu gruntašku slogu.

— Znao sam ja, — izgovori bodro Tutanj, — da ipak nema onaj pravo. Sad bar vidim... No, ipak, ipak ne vjerujem svima, još ne vjerujem. Nisu svi kao ti, Modruš, razboriti i razumni, nisu!

Već tri dana prevlače se teški crni oblaci nad Podoljem. Navali katkada kiša, a vjetar je zanosi i ona koso udara u prozore, savijena udara postrance o zidove i plotove i pljušti po crepovima. O podne kao da se oblaci raspuknu, malo se razvuku i pokaže se iza njih svijetlo, nasmijano lice sunca. Zarakli se kapljica na prozorskom okviru, zabliješti se mokar put i stazom se rasvijetle barice. Da lišće ne smalaksava, pomislio bi čovjek, da to dolazi proljeće.

I ljudi sva tri ova dana žive kao i to jesensko vrijeme. Netko šmugne k susjedu, netko u staju, netko gleda kroz prozor, a jedan čovjek neveselo gaca po cesti. Nikakav stalan posao ne prianja danas uz ljude, jer kad čovjek počne nešto raditi u staji, već navre odnekuda iza oblaka svijetlo i mami van. A kad je čovjek vani i na drvljaniku teše grede, zatvara se opet nebo i vjetar iznova zanese pljusak u lice.

Ljudi su rastrgani u poslu, muvaju se, čeprkaju, rade razne sitnice, svaki nešto drugo — ali ovih dana misle svi ipak na jedno. Misle na put i svoj vrtić, koji treba da se žrtvuje. Dolazili su ljudi u kovačnicu, a Tutanj uvijek iznova stao da im baca u lice ogorčenje, što ga je razbuktao u njemu Brezovac. Dolazio je Grba po lanac, Čemer se vraćao s polja, Mrak je tu u susjedstvu, pa je također došao. Matana je zvao sam Tutanj, kad je ovaj prolazio mimo kovačnice. Krnjec je donio svoj lemeš da se poklepa. I svi su oni otišli podjareni, izmučeni i zamišljeni iz kovačnice. Svaki je bio razapet između puta, koji treba izgraditi (»nisu oni ćoravi: treba ga, stvarno ga

treba proširiti«) i svoje mrvice, koju treba žrtvovati. Svi su oni obećali svoju potporu, dali su je odmah, kao bez premišljanja, ali je ipak u njima nešto vrelo. Seljaku siromahu treba svaki pedalj zemlje, svaki komadić, iz kojega se može nešto iscrpsti, svaka gruda gdje se može samo da turi kakav luk ili paprika. Ali ogorčenje, koje je poteklo od Tutnja, bilo je također vrlo jako. Ono je vrijeđalo u ponosu i svaki je nakon kratke ogorčene borbe presjekao taj čvor odlučno: — dajem! Nije istina da smo mi ćorave bube, što gamižu jedna po drugoj i žderu se međusobno! Nije istina! Može biti da je gdjekoji pojedinac takav, ali ja nisam taj. Gledam ja i na ono, što je nama svima potrebno, a ne samo meni pojedincu.

Selo je vrelo, selo se nadmetalo, selo je gušilo u sebi stare i sebične gramzivosti, a svaki pojedinac, razgovarajući sa nekim drugim, htio je pokazati da nije on taj, koji ne bi htio da pođe s njima zajedno.

Selo je ipak iznutra podlokavala jedna sumnja. — Što vrijedi to, što ja dajem, kad su ipak ti naši ljudi nesložni. Što vrijedim ja i možda Tutanj, kad većina ipak, tko zna, da li će htjeti dati svoj dio. Ta sumnja zgrnula ih je predveče pred kovačnicom, jer je svaki htio da vidi, kako ostali dišu. Bilo je subotnje popodne. Sunce je izmigoljilo između oblaka i bljesnulo krvavim sjajem koso sa zapada. Ono je izvana privuklo ljude na ledinu pred kovačnicom, a sumnja ih je izgurala iz kućâ. Ona ih je, djelujući iznutra, zgrnula u hrpu pred tom kovačnicom i na toj suncem obasjanoj ledini.

... ali kako mogu ... danas osovinu, sutra razmrskati uporu ... napokon, kako vi, tako mogu i ja ... Čovjek može da vidi nešto i sam ... kako, kako, da razmišljaš ... pa to je jasno, jasno ... kako da ne vidiš, kako, molim te ... pa pođi, samo pođi, nema tu ničega čudnog ... otkuda bi se i umiješao tko ... ja od toga nemam koristi, ja nemam, ja najmanje ... a, ljudi, ljudi, čovjek bi htio još ... za danas, za sutra, za godinu, za deset godina ... majku li mu šepavu, još na koljenima da te moli ... o mater ti žarku ...

Tako su se miješale rečenice, uzvici, kletve, mrmljanje, potišteni basovi i razljućeni tenori, kreštava ljutnja i otsječna odlučnost.

Kaputi zabačeni na pleća, poluzažnirane cipele i stare iskrevljene čizme, sive blatne mrlje na hlačama i masni šeširi i šuplji šeširi i šeširi zabačeni na potiljak — sve to se miješalo, krstarilo, stiskalo u grupice, premještalo s noge na nogu, psovalo, vrijeđalo i unosilo se u lice, u oči, u drob.

— Znam ja, znam, Balog bi, on bi pokorno dao svoj dio, kad bi ga primorao netko, kad bi ga natjerala kakva bajuneta. Ali i gumeni štap bi bio previše za njega, za Baloga. Znam te ja, drhtuljo — nadvikuje sve Lesar i unosi se gnjevno Balogu u lice.

— A zar si siguran da ne stoji iza toga općina? — odgovara Balog mirno. — Zar si siguran da oni to ne guraju?

— Što imam tu biti siguran. Da to općina naređuje, sigurno bi to pandur jednostavno izbubnjao, zapovjedio ti i — gotovo. Baš bi se oni toliko natezali s tobom kao mi. Bi, kako ne!

— Ništa zato! Ne mora to ništa da znači. Eto ni sad se oni ne gnjave. Napunili su ti uši stvarima o proširenju puta, pa se ti žderi sam.

— Ali, mater ti ćoravu! Što ne brbljaš, kakve to izmetine ne povraćaš. Eto ti starješina, a eto ti i majstor Tutanj. On nije valjda općinski bubanj, pa će lajati kako udara pandur.

Ova prepirka zagušila je ostale prepirke, porazbacane po grupicama i privukla je k sebi svu tu bujicu kao vir. Nastala je kratka stanka i ljudi su bili svi skupljeni. Tutanj je osjetio, da je sad povoljno vrijeme da se i on umiješa, pa je viknuo, okrećući glavu uokolo.

— Ne valja biti kao pas, pa čekati, da se netko drugi pobrine za tebe. Tko će se i starati za tvoj put i tvoju polupanu uporu, ako ne ćeš ti sam. Samo luda može to očekivati. Nego udari se ti sam po tikvi, pa izbeči oči. Put je uzak, uzak je i preuzak! Je li tako? Put je uzak i taj put mora biti širi. Mora li se to reći, mora li se to

pokazati? A to se mora, mora i mora, jer si ti ćorav. Ti ne vidiš to. Ti ršćeš nad onim okrajkom blata, što treba da ga daš, ti dršćeš i ne vidiš drugoga, a ni sebe ne vidiš sutra: vidiš se samo danas, samo sad. Buljiš u svoj nos i ne vidiš stablo koje ti je na putu i koje će ti razmrskati lubanju, pa i taj tvoj nos, u koji buljiš. Koliko puta si rigao mlazove psovki na tom putu, kad si se zadjeo, psovao drugoga, psovao marvu, a sebi nisi kazao ni riječi, kao ni tom putu, jer si se bojao, da ti ne poždere koji okrajak zemlje, jer bolje je — misliš — da ona tebe ždere i da te proždere. Koliko si polupao upora, koliko razbio osovina, koliko si slomio prečaga na lotri i koliko rasuo slame, sijena i đubreta po tome blatu? Pitaj se samo! I nema tu... sasvim je jasno: put mora da bude širi. Tu ne će nitko protivurječiti. Postoji samo jedno pitanje, koje vam postavljam: tko ne će da dade zemlju?

— Ja ne ću i ne mogu je dati. Imam samo ta dva-tri pedlja i ne mogu! — odgovorio je odlučno bosonogi Bosar, Škanjčev polusluga i seoski polugruntaš.

— Ne ćete valjda istjerati čovjeka iz posljednje stope zemlje, ljudi božji, imate li srca, pomislite!

Tako ga je branio Brezovac, koji je neopazice došao u toku razgovora.

— Ja konačno nemam ni kola. Put mi nije potreban, — nastavlja Bosar.

— Kravicu, što ima, može njegova žena bez zapreka da vodi i po tom sadašnjem putu, — brani ga i dalje Brezovac.

— Može ovo, može ono... Vi ste, gospodine učitelju, onaj koji ljudima pravi smetnje i pokazuje ih tamo, gdje ih nema. Bolje da se zabijete u svoju školu, nego da tu meljete! — navaljuje bijesno Tutanj, dok Brezovac samo trepće. — Kako možete pristajati uz toga čovjeka, koji zbog sitnice istupa tu pred ljude i govori: ja prvi ne dam i iz toga ne će biti ništa. Niste li vi neki dan govorili o tome kako je gruntaš žohar, koji je oćoravio radi mrvica, što nečujno padaju s nečijeg stola? Niste li vi to govorili? A eto, sad i sami branite takve mrvice i pravite ih, dapače, i tamo, gdje ih nema.

— Jest, ja sam to govorio, dragi Tutanj, ali ovo je posve druga stvar. Ovaj čovjek nema skoro ništa osim toga vrtića, od kojega mu hoćete otkinuti polovicu.

— Ne ćemo mu ništa otkinuti, — uplića se baća Marin, odvažan i bistar seljak. — Ja ću mu, eto, dati od svoga vrta, koliko je potrebno, pa je stvar riješena.

Brezovac se okrene i hoće da pođe, ali ga Tutanj zaustavi svojim govorom.

— Eto, učitelju, uzao je presiječen, a kako ste ga vi zapleli i zamotali. Možda bi bilo bolje, da ste se sjetili Škanjca ili »žganjca« bolje bi bilo reći, jer on će stvarno da bude za nas jedan suhoparni žganjac koga treba progutati, ako hoćemo da izgradimo put.

— Mislite trgovca?

— Da.

— Ali on će vas potpomoći. On ne oskudijeva baš na zemlji. Što je to njemu: par kvadratnih hvati više ili manje.

— Naravno da će dati! — staje i Bosar uz učitelja, braneći Škanjca po dužnosti čovjeka, koji može s vremena na vrijeme da zasluži kod trgovca koju paricu i koji zbog toga mora biti dobar s njim.

Tutanj pogleda koso Bosara, a onda, kimajući prema Brezovcu, izgovori blaže:

— Površno mislite, učitelju, površno. A uz to imate još i preveliko srce.

— Kako mislite?

— Evo kako! Dođite! Vidjet ćete!

Tutanj povuče Brezovca iz gomile, te pođoše prema Škanjčevoj trgovini. Ljudi su stajali neko vrijeme pred kovačnicom, mrmorili, rastresali se u manje grupice i pošli i oni za učiteljem i kovačem.

Tutanj je stajao na stepenicama raskrečenih nogu i vikao na otvorena vrata dućana:

— Gazda Martine, gazda Martine, htjeli bismo nešto da vas pitamo. Dođite!

Škanjac dodje žurnim, poslovnim korakom i, zadjenuvši olovku za uho, stane na najvišu stepenicu i ljubazno pozdravi učitelja, koji je stao uz Tutnja.

— Zdravi bili, gospodine učitelju, zdravi bili!
Tutnja kao da nije niti opazio.
Iza pozdrava malo je stao, kao da se domišlja:
»Čemu on stoji tu, gospodin učitelj, a eto i ljudi pridolaze. Zašto on ne uđe unutra, ako imaju nešto poslovno razgovarati. Što stoji tu, eto baš tu na stepenicama.«
— Imamo jednu molbu na vas, gospodine Martine, jednu malu molbu, — rekao je učitelj mjesto pozdrava.
Škanjac se malo zabrinuo:
»Eto on kaže: molbu, nekakvu molbu. I to na mene. I tu molbu ne upravlja on od sebe, jer eto kaže: i m a m o jednu molbu, to znači oni, ovi, što tu stoje, oni svi imaju da mole nešto.«
— Samo izvolite, samo izvolite! — brzo je svladao zamišljenost i trgovački ljubazno se nasmijao.
— Dobro vam je poznato, da je ovaj put kroz Podolje vrlo uzak, preuzak s obzirom na to što je u selu ipak najveći promet. Ljudi radi toga mnogo stradaju, kinje se, lupaju kola i ne mogu da se zaobilaze. Treba taj put proširiti. Ostaje još samo da vas pitamo: hoćete li i vi pristati da dadete potrebni dio vašega zemljišta?
— Ja bi vam mogao dati, kako ne, samo da je to koji drugi dio zemljišta, ali ovo pred kućom... vrlo je nezgodno.
— Kako to?
— Možda bi, gospodine učitelju, bilo zgodnije da uđemo u dućan. Tamo da se porazgovaramo... — uzvrpoljio se Škanjac, uznemiran od ljudi što šute tu i slušaju.
— Ne, ne, nije potrebno, gazda Martine, — veli Brezovac. — I ljudi bi htjeli da znaju na čemu su.
— Dobro, dobro, kako hoćete, — namjesti Škanjac uslužno lice, koje je u međuvremenu malo otvrdnulo.
— Dakle, kako to da vam je nezgodno, da nas poduprete?
— Pa, eto, ovdje mi je na primjer gostionica. Tu sam ispred nje, kako vidite, posadio mlade lipe i to je vrlo zgodno, kad se postave stolovi, da se ljudi odmaraju.
— Pa dobro! Nije vam valjda stalo toliko do tih lipa. Ne košta vas to ništa, ako ih izvadite.

— Nije to, gospodine učitelju! Nego zamislite, kad dođe kakav strani čovjek, kako je to lijepo da sjedne u ovaj božji hlad i da se odmara od ove teške podravske zapare. Znate, da se čovjeku u sparnim danima ne mili baš sjediti u ovoj zatvorenoj gostioničkoj sobi. Ljepše je to, primamljivije...
— Ali, ja mislim, da su ipak preči vaši seljaci, ovi težaci, nego strani, nepoznati ljudi. I put je konačno potrebniji i za vas i za njih.
— Jest, jest, moglo bi biti... ali za mene je ipak potrebnije da imam solidnu gostionu. Znate, gospodine učitelju, to je moj zanat, moj posao i moja zarada i ne mogu ja to samo tako razrušiti, jer, znate, gospodine učitelju, trebalo je vremena, da se to uredi.
— I vi ste neki seljak, seljački sin. Kako možete tako govoriti? Od koga vi živite konačno? — upleće se razjareni Tutanj.
— Jest, ja sam seljački sin, seljak sam ja, i ja obrađujem zemlju. Ja se time ponosim. Ja ljubim svoje selo i zato hoću da pokažem strancima, kako i mi imamo nešto. Ako ništa, jednu dobru gostionu sa lijepim vrtom. Jest, ja ljubim svoje selo i svoju grudu.
— I što je veća ta gruda, ta tvoja gruda, to je više voliš! Je li tako? — draži i dalje Tutanj. — I to je uvijek tako: ljudi, koji imaju stotine i hiljade jutara zemlje, ljube najviše tu svoju grudu, jer je najmanje rade, a najviše uživaju, jer, konačno, zemlja je kao i lijepa žena: bogatima se daje, a sirotinja je hrani i odijeva.
— A kako stoji stvar sa onom parcelicom pred vašom novom kućom, koju sada dovršavate. Nju bi valjda ipak mogli dati?! — pita dalje učitelj.
Htio je tim pitanjem presjeći zaoštrenost, koja se pojavila između Tutnja i trgovca. To je uvidio i Škanjac, pa nastavi ljubazno, kao da Tutanj nije ništa ni rekao.
— Ta moja nova kuća, e, to će biti stvar svoje vrste. Zapravo to ne će biti obična kuća. To će biti zapravo vila. Da, upravo vila, a ne kuća. I baš radi toga što će to biti vila, vi znate, gospodine učitelju, a i bili ste u svijetu, pa znate da vila mora biti u zelenilu. A to je baš i potrebno

ovdje kod nas, jer vi znate kakva je ovdje užasna prašina ljeti, kad navali ona kolija svakim danom od jutra do mraka: te u polje, te iz polja. Eto, zato sam predvidio, da pred mojom vilom bude zasađeno što više zelenila: čempresa, borova, zimzelena, bršljana i da se čovjek ima kuda skloniti. Vidite dakle i sami da je vrlo nezgodno da dadem to zemljište.

— Niste li i sami rekli da ljubite svoje selo. Pa to bi ipak mogli žrtvovati za njegovu dobrobit. To bi mogli učiniti.

— Vi ste, gospodine učitelju, naobražen čovjek. Zamislite vi samo kako bi izgledala ta moja vila bez zelenila! Tužno. To uopće ne bi bila vila: to bi bila tužna pusta kućerina.

— Ali toliko bi ipak mogli žrtvovati...

— Pustite ga, učitelju, idemo! — povuče kovač Brezovca sa stepenice i dovikne Škanjcu:

— Dođavola Martine! Sami ćemo, sami i bez vas, trgovče, sagraditi ovaj put.

Ljudi su toptali kroz sumrak i ljutito raspravljali o trgovcu. Sjene su stajale uz plotove, mahale rukama i nestajale u vratima.

— A kako ćete vi to urediti bez njega, bez Škanjca? — pita Brezovac Tutnja, koji ljutito korača uz njega.

— Dobro i vrlo jednostavno. Zaobići ćemo ga, zaobići ćemo Škanjca.

— Kako zaobići?

— Mislili smo već o tome i razgovarali o svim tim stvarima kod mene u kovačnici...

Tu je malo stao, zagledao se u jedva već vidljivo učiteljevo lice i zaveslao rukama po tami, kao po nepreglednoj mutnoj vodurini.

— Pred Škanjčevim dućanom odmah preko puta nalazi se kuća baće Mraka, je li tako?

Brezovac zamišljeno kimne, osjetivši da ga kroz mrak traži kovačevo oko, živo, blistavo oko.

— Eto, on će, naš baća Mrak, on će ustupiti i onu širinu koju bi trebalo da da Škanjac, to jest put će se proširiti samo na jednu stranu i obilazit će Škanjca. Susjedi Mrakovi dat će uglove svoga zemljišta, da bi put mogao učiniti potreban zavijak. I eto mi smo to tako riješili, a ljudi su pristali. Dapače, bili su zadovoljni, što mogu i sami nešto učiniti, bez ulagivanja i uvlačenja u nečije stražnjice. Koliko je bilo smijurije i zabadanja radi toga. Ostat će, vele, žganjac kao izmetina na cjedilu.

— A kako ćete sa zemljištem, što je pred njegovom ljubljenom vilom?

— Hahaha... Pred ljubljenom vilom... Ništa! Prosto ćemo to zemljište da otmemo, pa neka nas tuži! — nasmije se veselo Tutanj i zatopoće prema kući.

Brezovac je pošao dalje tihim, mačjim korakom i zamišljeno stao pred školskim vratima.

Eto, koliko je učinila mržnja. Tu mržnju, tu neslomivu mržnju osjetio je Brezovac još kod Žućka i, misleći da je ona društvena crvotočina, htio je da je otstrani, ali vidio je najprije baš kod Žućka, pa onda ovdje, da ta mržnja znači napredak. Žućko je mrzio trgovčeva sina, jer je imao cipele i jer mu je htio dati neke stare, samo da izgleda dobar, a njega da onda može još više vrijeđati. Mrzio je silno i od same mržnje počeo je svojski učiti, naglo napredovati, da bar na tom području potuče trgovčevog sina.

I Brezovac, otkako je propao u namjeri da okupi ljude oko zadruge, počeo je prihvaćati tu Žućkovu mržnju i prenašati je na kovača, podbadajući ga u njegovim najkonzervativnijim stranama. Ta mržnja prenijela se kao kuga na čitavo selo, rovala po njemu i napokon spržila neke omanje gramzivosti i predrasude. Ona je pokrenula selo, zatalasala ga i razlila se zapljuskujući sa svih strana Škanjca kao što burno zapljuskuje staro bure.

— Dobro veče! — pozdravi Brezovca Kanjur i trgne ga iz misli.

— O, to si ti, baća! Otkuda ti tako kasno?

— Bio sam malo u šumi.

— A kako to da nisi došao radi puta danas?

— Posla imam, znate, mnogo posla!

— Pa i ono ti je važan posao: cesta!

— Jest, ne kažem da nije! Ali moja kuća nije uz cestu, pa ja ništa i ne moram dati od svoga zemljišta.

— Pa zato te ta stvar ne interesina?

— Tako... malo...

»Jest« — šapće Brezovac koračajući dalje. »Ljude mogu pokrenuti samo zajednički interesi. On je to i nedavno govorio zastavši pred školskim vratima kao i sada. Seljaci rade, trpe, muče se i žive odijeljeni od svoga susjeda i međaša, pa hoće isto tako sami i ostavljeni da se bore protiv ovog nesnosnog života. Ali siromaštvo se danas ne može riješiti ovako pojedinačno. Ono mora da ima masu, rulju i mnoštvo da proizvede neodoljivu silu u historijskom napretku. Trebalo je naći ono što većinu tih podoljskih seljaka svakodnevno udara u gubicu, pokazati im to i pokrenuti ih protiv toga, sjedinjene i jake. Trebalo je na tome naučiti ljude da znadu zajednički istupati za poboljšanje svoga položaja.«

Brezovac je rekao: ovaj put bit će škola za to.

I taj put postao je škola...

Grba se trgne iza sna, protare oči i pogleda u prozore: oni su bili mračni i jedva se naziralo, da noć ipak blijedi. Grba ustade, pokvasi zalijepljene oči i htjede da izađe. Na vratima ga zovne žena:

— Kuda ćeš već, mračnjače?

— Pa znaš da danas pravimo put.

— Kakav put po noći?

— Eto takav! Dobar.

— Zar zato nije dosta dan?

— I nije! Već je i suviše kratak.

— A ti moraš biti baš prvi?! Ja znam, da će ih mnogo doći, kad se ne mora raditi.

— Za tebe je bolje da šutiš. Spavaj umjesto mene, a mene pusti. Jesi li čula? — veli srdito Grba i zalupi vratima.

Na početku sela, iza stare Tancarove kuće, već su stajali ljudi, naslonjeni na motike, lopate i trnokope i čekali da dođu i drugi. Grba im još izdaleka dovikne:

— Bacite te kapute! Vraga stojite kao osušene grane. Udarajte tim motikama i trnokopima, pa će već doći oni najljeniji. Probudit će se valjda.

Grba zasiječe prvi i onda zaredaju svi: jedan sjecka, drugi zgrće zemlju na hrpe, treći nabacuje lopatama. Ljudi sve više pridolaze i do izlaza sunca ima ih već oko pedeset.

— Hej, udri, udri, baća! Nemoj da stojiš i da varaš! Nije to kuluk! — dobacuje netko.

— A gdje su ti momci? Šute kao da smo na sprovodu. Ded malo razvezi! — dobacuje opet drugi.

— Hajde, hajde! Pjesmu da čujemo! — viču sa svih strana. — Pjesmu, momci!

I za čas se razlegne pjesma, a čitavo selo naćulilo uši, sluša i pita se: šta je ovo? Ni nedjelja, ni berba, a ovi pjevaju. Onda dolaze do mjesta gdje ljudi rade, razgledavaju, mjerkaju i na koncu svaki uzvikne:

— Dok nahranim krave, doći ću i ja da vam pomognem.

— Dođi samo, dođi! Dobit ćeš dobru dnevnicu. Sedam dana na tjedan! — šali se vesela mladež i prelazi već na drugu kiticu:

Širite se moje gaćurine,
ko u Madžarine,
ko u Madžarine!

Pod tim bjeličastim nebom, u danu ni odviše vrućem ni hladnom, već blagom jesenjem danu, kad se zvuci gube u silna široka prostranstva i sve živi u svijetlim žarkim bojama — stajao je Brezovac na početku novoga puta, svježeg još od nedavno nabacane zemlje i gledao savijena gruntaška leđa, proživljavao pjesmu rada i slušao svoje grudi kako se šire.

Odbačene su ograde, posiječena gdjekoja šljiva, gdjekoja akacija, iskrčena je živica, a novi put oslobađa se, širok i svjež, između tih kuća i ograda i čeka da ljudi pođu njegovom širokom svježom hrptenjačom slobodno, nesputano i bez bojazni.

Brezovac stoji, eto, na tom putu i gleda ga toplo i razdragano, kao što gleda dijete svoju igračku, koju je netom dobilo. Bjelasaju se u daljini motike i sjaju nad glavama ljudi kao valovi nemirne rijeke na suncu. Tutnji potmulo trnokop u zemlji, a lopate riju kao krtice po svježem odvaljenom grumenju.

A ovi pijuci, što idu prvi, što krče i sravnjuju, što ruše na jednoj strani, a na drugoj daju novi oblik, surov još i neotesan, najsnažnije odjekuju u Brezovčevim grudima. Ti zamasi, to teško neodoljivo željezo, što tone u zemlju i što se opet diže u visine pod ovo bjeličasto nebo, i što roni i što se kupa u tom toplom mirnom uzduhu, djeluje tako snažno, da čovjek raste, napinje mišice, širi i nadima grudi u radosnom ritmu.

U tom svijetlom danu one sviraju kao nevidljive, snažne orgulje — te grudi, te opojene grudi — one grme snažnu pjesmu pijuka...

MOMCI

Poslije večernjice svijet se iz kapele razlio po ulicama, kao živa šumna rijeka. Čista rubenina i svijetao širok dan pretvoriše Podolje u svečano, veselo mjesto. Ljudi odjednom počeše glasno da pričaju, razmahujući oko sebe rukama, zastajkujući i veselo pokazujući crvena ždrijela u smijehu. Neki odmah posjedaše pred crkvu pod šatre i stadoše piti medicu, neki pođoše kućama, a većina ih produži u gostionicu kod Škanjca.

Crkva, koja je bila čitav dan prepuna, zjapila je sada potpuno prazna. Današnji slavljenik Mihajlo Arhanđel ostao je sam u jednom polutamnom kutu, držeći na svom gorućem maču par lijenih, plavičastih muha. I velečasni, koji je danas čitav dan prema njemu dizao ruke i govorio o njemu uzdignutim plamenim riječima, poput njegova mača, sada je natakao nekim snašama medicu i smijao se iza svake druge riječi, a pokrupni trbuh mu se drmusao, kao da se smijeh kida baš iz njega.

Početak današnjeg dana bio je u crkvi, ali je zato svršetak morao da bude veseliji. Taj završetak svečanosti zasjeo je u Škanjčevu dvorištu, razgavanio se uz pečenku, cigane i vino, te se smijao, zvonio čašama i podcikivao naduvši sve vratne žile.

Kad na koncu mise širi svećenik ruke i blagosivlje sagnute glave prisutnih sa »ite missa est«, puk tada misli, da mu on kaže: »Idite mesa jesti«, zato ljudi i jesu nasmijani kad idu iz crkve. Oni se tada žure svojim kućama, kako bi što prije svršili i taj svečani obred oko toliko žuđenog mesa, jer puk to meso vidi samo od Božića do Uskrsa i od Uskrsa do Mihajla Arhanđela.

I kad se želudac, koji pozna samo krumpir i grah, napuni masnom prasetinom, on oteža, sjeda u noge i podriguje.

Mora se otići tada do Škanjca, da se strusi po koja litrica, pa da se čovjek opet može življe kretati među tim veselim licima. Zato i jest rijeka, koja je izbila iz crkvene porte, našla svoje ušće baš u Škanjčevu dvorištu i tu se razlila po svim kutevima kao mrmoreće more.

Nasred dvorišta, pod sjenovitom širokom krošnjom, sjedila su gakovačka gospoda: bilježnik, sudski pisar, šef katastra, njegova žena i jedan poreski činovnik. Bilježnik je govorio o svom udičarenju po dravskim obalama, šef katastra jeo je janjetinu i luk, njegova žena gledala je neku mrlju na svom svilenom rukavu, a sudski pisar natakao sodu u već natočene čaše govoreći nešto Škanjčevoj gospođi, koja ih je posluživala.

Preko puta, pod šupom nove kuglane, znojili se Ralić i Kostanj, podoljski cipelari, koji su svoju konkurentsku borbu prenijeli i ovamo, primijenivši je na rušenje drvenih figura.

Najživlji pak bio je kut između gostione i magacina. Tu su za dugačkim nepokrivenim stolom pili podoljski bećari. Odmah uz njih do samog bunara gudili su cigani i svojim cilikom palili u krvi momaka neki nepodnosivi oganj, koji je plazio po licu, sukljao iz grla i krvavio oči. Mnogo dupljaka morao je Škanjac donijeti, da taj

oganj ne prsne iz čovjeka, već da liže samo u unutrašnjosti, u grudima i po licu.

Uz sam ulaz, na poluotvorenim vratima, stajale su djevojke, stisnute u hrpi, kao ovce. Tek pokoja se usudila odvojiti pogled od svojih drugarica i poslati ga prema dugačkom stolu, kojem od momaka.

— Hej, Marta! Vidi, suknja ti je sprijeda rascijepljena. Vidi ti se... ha... ha... a šta drugo — potsuknjenka.

— O, stelebane! Đavole jedan krakati! — dobacuje Marta, videći, kako ju je nasamario. — U glavi ti je valjda nešto rascijepljeno.

Dalje se već ništa ne čuje. Cigani zagrmiše čardaš, a momci zavitlaše djevojkama poput vihora.

Kad svrši ples, vraća se Štefo sa ostalim momcima opet stolu. Tu ga draži njegov pajdaš Luka:

— Vidim ja — uvijek ti držiš samo Jalžinu suknju. Kao da nema drugih!

— Pa ti znaš...

— Znam! Znam! — smije se Luka. — Nego, eto, tako kažem. Ni sam ne znam zašto.

— Žao ti je što i ti nemaš cure! Zavidaš...

— Još da mi je s tako malim ušima, kao što su u tvoje Jalže.

Štefo pocrveni naglo na ove riječi i posiže za dvolitrom. Luka ga mirno gleda i zlurado se smije:

— Hajde, šta mi tu pod nosom vitlaš. Nisu Jalžine uši toliko vrijedne!

Štefo više ne otrpi, već zamahne snažno dupljakom nad Lukinom glavom, ali ipak u posljednjem času, iako pijan, svijesno zaokrene dupljak malo u stranu i on prohuja uz glavu i razbije se o zdenčani točak, uplašivši primaša, koji je stajao ispod njega.

Ali to nije bio svršetak spora. Štefo, još jače uzbuđen, što dupljak baš ni najmanje nije okrznuo drugara, uhvati ovoga u koštac.

I sad nastane gnječenje i natezanje dvaju tijela, koja su, otprilike, podjednake snage.

Dodijalo bi momcima, na koncu, da se natežu, pa bi s psovkama i prijetnjama nastavili i dalje da piju — ali, u zao čas, umiješa se Škanjac.

— Šta vi, — veli on, — opet počeli kao i prijašnjih godina. I dalje vi provodite taj svoj prostački običaj. Vidite li vi ove strane ljude, ovu gospodu iz Gakovca? Lijepo se ponašate pred njima, imate obzira...

— Marš, krmak! Ne rokći!

— Idi, pa ih ti oblizuj!

— Mi smo u svom selu.

— Ne zovemo ih mi, pa da moraju sjediti ovdje s nama.

— Tko ih treba? Tko? Kao i tebe! Kusasti garonje...

Tako govore momci unoseći se u blijedoliko Škanjčevo lice.

A on se dalje uzrujava:

— Štaaa?... Kusasti garonje? Vi ste kusasti garonje! Pokrali ste kod kuće pšenicu; ja moram da vas krijem, da plaćam to ukradeno žito, a vi ovako mene poštujete. Ožderete se tu kao svinje, pa onda prijetite. Stidite se! Tati!

— Marš, kučko! Ne izvijaj!

— Majku ti tvoju cigansku! A koliko si ti zaradio na tom žitu? Govori, kujo ljigava!

— Koliko, druže, dva puta toliko koliko nam je platio. Dva puta toliko je zaradio.

— Ne govori, prostače! Ne huli! Inače ću žandare...

Ali Škanjac ne doreče, jer ga netko drmne o zemlju, a netko ga skliješti za prsa te ga stane tresti kao mače.

Djevojke se s cikom razbjegnu, a Škanjčeva žena stane zavijati kršeći ruke.

— O Marijo, majko Isusova! Žandari, žandari, gdje su žandari?

Čim je Škanjac počeo govoriti o ukradenu žitu, Štefi odmah popustiše ruke, pusti Luku iz šaka i sad je svoju srdžbu prenio na Škanjca. On mu je došao iza leđa i tresnuo ga o zemlju, a Luka mu onda prišao sprijeda, pa da i on do kraja strese srdžbu, uhvati Škanjca za jaku kaputa i prodrmusa ga vičući:

— Mrcino, mrcino! Žita ti evo, žita!

Škanjac se branio od tih pijanih ruku, ali mu obrana nije baš uspijevala, jer su se momci natiskivali sve više oko njega i sve ga više gnječili.

Netko ga je pogodio u čelo čašom i on osjeti kako mu procuri krv po licu. Tada počne da jadikuje:

— Ljudi! Ljudi pomozite! Zar ćete dozvoliti da me ove hulje mrcvare, da me zgnječe?

Čuo je samo grohot.

Netko dobaci:

— Gnjido smrdljiva! I treba da te zgnječe! Inače bi nas mogao pojesti sve, kako si lakom.

Kad su došli žandari, već je Škanjac povezao glavu i, promijenivši svoj — inače važan ton govora — u neki tihi bolni šapat, hodao je dugo sa žandarima po dvorištu, mahao rukama i opisivao svoju nezgodu.

Svi su se razišli kućama, a u dvorištu ostalo je tek razbacanog masnog papira i pod stolovima razlupanog stakla. Badava su cigani pokušali da otsviraju još koji komad, nitko više nije zaplesao.

Uvečer su žandari svezali Luku i Štefu i odveli ih u Gakovac. S time se taj svečani dan završio.

Kasno uvečer vraćao se Đuka Marin iz vinograda. Kad je ušao u selo, u dnu ulice već se mračilo, a sjene su postajale sve gušće i sve tamnije. Bio je umoran i slušao površno razgovore, pozdrave i druge nejasne zvukove večeri.

Na drvenom mostu sretne oveću grupu momaka. Momci se svake večeri sastaju na razgovor o svojim stvarima, o djevojkama i pajdašima, a kad zatihne sve, zapjevaju u noć rastegnute jednolične pjesme, kao što je jednolična i široka ravnica oko njih.

V Belovaru bele iže,
tu moj dragi s perom piše...

Večeras su momci bili zauzeti razgovorom o Štefu i Luki, koji su se danas povratili iz »rešta«, pa su imali

štošta da s drugovima pretresu. Tu je bilo govora o saslušanju, o udobnosti na spavanju, a o ušima da se i ne spominje. O njima je večeras pao priličan broj dosjetaka, pitanja i šala.

Napokon su prešli na začetnika svega ovoga — na Škanjca.

— Jesi li vidio samo, kako se uspalio zbog žita. Ne će, veli on, kupovati ukradenu pšenicu. On sam, siromah, veli, zbog toga trpi.

— Da, siromak! Zato i nije jedva suzdržavao veselje, kad sam mu dovukao vreću.

— Kad sam mu ja, — veli Štefo, — donio svoju, a on prema lampi premeće zrno s dlana u dlan, pa sve kmrka. Veli — lagana, lagana suviše! A vidiš to zrno — sve je smežurano. Kao da si brao zeleno. A ja njemu: ma, gospodine, vjerujte mi zrno je ubrano baš kad treba. Stari moj zna. Razuman je on za te stvari.

— A on tebi: znam ja, momče, što je pšenica, ne držim je ja prvi puta na dlanu. Nego stvar je tu druga — ove kiše, pa zrno nije moglo da sazrije kako treba. Iza kišâ udarila najedamput ta žestoka vrućina i zrno se ščvrklo.

A sad prihvaća treći:

— Pa zaboravili ste onda da — govori on, trljajući ruke kao Škanjac — postoje i druge države, koje prodaju žito! Eto vam veli... kako se ono zvaše... eto vam Nargentine! To vam je žito! Kao lešnjak. A ne ova vaša guba. To ne bi moglo ići ni u treću klasu.

I tada momci na čas zašute. Sjete se kako su iza tih Škanjčevih riječi spuštali glavu, snuždili se i dali žito po cijeni, koju je nudio Škanjac. To je zapravo davanje milostinje, a ne prodaja. A šta i mogu? Ukrasti nije lako. Zna to trgovac. Zna on, da je momak ne će odnijeti natrag kući, jer se Mihajlo približuje, a novaca momci nigdje drugdje ne mogu dobiti. S druge strane opet opće je mišljenje da čovjek, ako nikada, a ono bar treba da se provede dok je momak i dok je Mihajlo, a momak je čovjek samo jednoć u životu, a Mihajlo je samo jednoć u godini. Zato se ta krađa šutke i dopušta. Jedino ako bi momak

bio tako nespretan, pa bi ga uhvatili pri samom djelu, onda bi ga kaznili kao i svakog tata. Inače je ovakova krađa postala u Podolju običajna i domari obično previde nestanak te jedne vreće, naročito onda, ako se to dogodi pred kakvo proštenje.

Škanjac, kao dugogodišnji trgovac u Podolju, vrlo dobro pozna te običaje, pa prema tome i postupa. Uz svoje primjedbe o slaboj kvaliteti žita zna on na nemoćnog dečka istresti i po koju pregršt moralnih prodika, naročito ako je žito zbilja prvoklasno, pa mu se ne da naći falinga. Tada on obično govori:

— To si ti Marko onako, ha...?

A Marko je smeten i muca.

— Pa znate, gospon, čovjek drukčije ne može. Kao i drugi...

— E, Marko, Marko, nije to lijepo od tebe. Znam ja tvoga oca od malih nogu. Zajedno smo se ganjali oko škole. On je dobar i pošten. I radi. Ne možeš reći, da ne radi. A ti ovako razvlačiš njegov trud. Znaš li ti, koliko se znoja prolilo po tom zrnevlju? Koliko znoja i muke? A ti ćeš sutra sve to da profućkaš, je li?...

I Marku je već nesnosno. On stoji kao na iglama. Najradije bi vrgao vreću opet na rame, pa sve to bacio u kanal. Sve, pa po mogućnosti i samog Škanjca. Voda bi mu mogla da začepi tu nesnosnu gubicu.

Ali Škanjac zna da je momak u njegovim šakama, pa nastavlja i dalje prodikama da bi na koncu očajnog momka dotjerao do toga, da primi bez riječi sve, što mu se i koliko mu se turi u šaku.

O tim neugodnim stvarima mislili su momci naslonjeni na drvenu ogradu mosta i gledali u tamnu, nečujnu vodu kanala.

Tek iza nekog vremena, i ne pokrećući se, govori netko:

— Trebalo bi Škanjca naučiti da bude drukčiji, da nas zapamti zauvijek.

— Trebalo bi mu što češće naravnati hrptenicu — dodaje netko.

— Ne vrijedi da se čovjek za onu izmetinu kvrči po onim daskama i zatvorima, — suprotstavlja se i pokreće Štefo. — Čovjek se mora držati što dalje od takovih ogavnih gnjida.

— Ne treba njega kao što si ti — pred svima. Treba onako iza stupa...

Tada je baš prolazio Marin, i Marko ga opazi i zovne, pa izađe preda nj. Vraćajući se, progovori s njim glasno, tako da ga svi čuju.

— Govorili smo baš sada o Škanjcu. Trebalo bi ga — onako malo po nosu. Sjetio sam se sada, jer sam vidio vas, kako ste rušili ogradu pred onom njegovom novom kućom. Što je onda bio bijesan — a opet nije ništa mogao, već jedino da ujede vlastiti jezik. To mi se sviđa. Trebalo bi mu još koji puta tako zasoliti. Onda bi se valjda smirio.

— Evo, ja mislim mi bi ovdje svi htjeli čuti hoće li ljudi poduzeti još štogod, pa da i mi pomognemo. Boga mi, mi bi svoje izvršili. Pokazali bi mu mi! O, mi ga znamo dobro!

— Da, baća, i predobro...

— Trebalo bi ga malo po prstima.

— Isprebijati, isprebijati bi ga trebalo.

— Ali od toga nemate ništa, dečki — odgovara Marin na navaljivanja mlađarije. — Vi odete u bajbukanu, a on i dalje vrši svoj posao. Nego učitelj je jednoć predložio da se osnuje zadruga, pa da mi sami poslujemo i da kroz to suzbijemo i Škanjca i sve njemu slične.

— Pa šta je bilo? — radoznalo pita Marko.

— Ništa! Ništa nije bilo! Ljudi kao ljudi, svaki ide za svojim poslom, a sve ostalo su nekakve novotarije. Pričao mi Tutanj da su se učiteljevu pozivu odazvala trojica. Priznajem, evo, ni ja nisam bio otišao, ali sad mi je sve više žao. Onda nisam vjerovao, ali otkad sam vidio slogu oko onoga puta, počinjem vjerovati da smo se već jednoć izvukli iz svoga pustog dvorišta i da gledamo sve više i na naše zajedničke stvari.

— A da li bi ta zadruga mogla što Škanjcu? — upita naivno Marko.

— Kako mi je poznato, u Repovcu zadruga ima svoj dućan, pa tako bi i naša imala.
— Pa kako bi se napravio takav dućan?
— Ne znam! To bi vam znao bolje reći učitelj. Sigurno je da se može načiniti takav dućan, jer kako su ga mogli načiniti u Repovcu, tako bi se mogao i ovdje u Podolju.
— E, što bi to bilo divno! Škanjac bi onda pokupio svoje cunje i otišao — zanosi se Luka.
— Ajde dečki, da o tome pitamo učitelja — predlaže Štefo.
— Idemo, idemo! — viču sa svih strana.
— Tako vam je najbolje. Najbolje će vam on to razložiti; e, tako! Onda — zbogom! oprašta se Marin i odlazi.
Iz daljine dovikuje:
— Ne zaboravite i mene. I ja ću s vama, kad budem trebao. A sada samo živo!
— O, ne! Gdje bi mi vas zaboravili... Ako bude samo šta... — viču neki iz grupe i polaze za ostalima.
Pred školom zastaju i šapuću: tko da ide Brezovcu? Nitko se ne usuđuje. Netko se stidi, netko se osjeća suviše nespretnim, a netko misli da on ne bi znao iskazati, što misli i što hoće i osjeća. Nakon duljeg natezanja uzvikne Marko:
— Idem ja, kad se toliko mrijestite, kukavice!
I za čas ga nestane u crnom otvoru hodnika.
Momci su čekali šuteći u mraku. Dolazila im je misao: što mi to zapravo hoćemo? Onda su se sve više prisjećali. Aha... Škanjac! E, da! Treba ga malo... Makar na koji način — samo da ga čovjek mazne onako pošteno, pa da više nikad ne digne svoju prokletu nosurdu. Za zadružni dućan nisu imali baš mnogo smisla. Glavno je, da preko njega napakoste Škanjcu. Sve drugo je nužno samo radi toga.
U to izađe i Marko.
— Ne će ništa da počne, — govori on tiho, — uvrijeđen je, gospodin. On je, veli, već zvao ljude, ali oni nisu vrijedni muke. On, veli, ne će više ni prstom maknuti za te tikvanje podoljske.

— E, da mi je jednoć, samo jednoć da mi je pogladiti Škanjca, — izgovori sjetno Luka. — Mani ti tu gospodu brbljavu. Škanjca bi trebalo za pete — i gotovo!
— A što bi učinili? — pitaju mnogi.
— U dućan, u dućan! Pa malo one stvari ispremiješati! — odgovara jedan surovi glas.
Marin, međutim, nije mogao da legne, već pođe u kovačnicu da se tamo razgovori s Tutnjem. Nije nikako mogao zaboraviti onaj susret s momcima. Ispričao ga i kovaču:
— Da vidiš, što su graknuli na Škanjca. Pojeli bi ga, da im ga je samo dohvatiti! — završio je.
— A veliš, — pita odmah i odgovara Tutanj, — uputio si ih Brezovcu. Dobro si učinio! Neka sad radi! Neka pokaže da i on nešto može. Sad ima ljude!
— To da vidiš, meštre! Uistinu je složna ta fakinaža. I Gornjani i Dolnjani — svi u jednoj grupi! A inače, znaš: kosama da se pokolju i sjekirama da se pomlate.
— Dobro je to! Gdje je mladež, uspjeh mora biti dobar.
Marin je čitavo vrijeme prilazio vratima i osluškivao. Čekao je, da se momci povrate iz škole. Sad je opet naćulio uši:
— Eno, čini mi se, vraćaju se.
Tutanj zaustavi mijeh:
— Zovni kojega, da čujemo, što im je rekao učitelj.
Marko i sam dođe, kad je pri svijetlu opazio Marina. Ostali momci privuku se za njim kovačnici.
— No, što je! — pita Marin.
— Ništa, baća! On, veli, ne će. Bio je pokušao, pa ljudi, kaže, ne dolaze.
— Jesi li vidio! — okreće se Tutanj Marinu. — No svejedno, dečki, obavijestite vi ljude da se u nedjelju skupe ovdje pred kovačnicom. Vidjet ćete, kad budu ljudi tu, Brezovac ne će moći da ne dođe. Doći će, kao što se i onda privukao... Kad smo se dogovarali za onu cestu. Samo vi, momci, naprijed!
— Kuda to da idemo? Šta da reknemo? — pitaju mladići radoznalo, svi odjedamput.

A Tutanj objašnjava:

— Idite od prozora do prozora. Kucajte. Ako vas pitaju, što će to biti, odgovarajte: važna stvar, baća, važnija još od puta. Svatko, tko može hodati, treba da dođe.

I za čaś se momci razletješe po čitavom selu.

Da ste vidjeli u nedjelju meteža! Djeca, mladići, muževi, starci — sve se to motalo oko kovačnice. Zabludila čak i po koja žena, tobož slučajno prolazi mimo ljudi, a sve ispod oka gleda, pa se pita: šta se opet komešaju?

A ljudi šute i čekaju. Radoznali su, ali ne znaju koga bi pitali, čemu su ih sazvali. Jedino momci znadu, no oni čuvaju tajnu. Opkolili su Tutnja i čekaju. Čekaju Brezovca.

Tutanj je poslao Marina k učitelju s porukom:

»Sve je gotovo. Ljudi su se skupili i čekaju samo vas... Došli su ljudi u velikom broju. Oni su učinili svoje. Sad je na vama red.«

Ljudi su već postali nemirni. Traže da im se objasni, zašto su pozvani. Ako tko prepozna momka, koji mu je lupao na prozor i pozvao ga ovamo, jao momku, jer tu onda padaju razna moguća i nemoguća pitanja i sumnje, a čovjek ipak ne može ostati gluh kao kamen i odgovarati na sva raznovrsna pitanja uvijek jednako, uvijek istim dvjema nepoznanicama:

— Ništa ne znam!

Napokon se pojavi i Brezovac u pratnji Đuke Marina. Kad se približio svjetini na desetak koraka, stade Tutanj umirivati ljude:

— Pssst... ljudi! Pripazite sada malo! Učitelj će vam razložiti nešto vrlo važno... To morate saslušati!

Brezovac priđe kovaču:

— Nezgodno je, majstore, tu — nasred ceste. Smetat će nas kola i prolaznici. Treba ipak malo više tišine i reda.

— Dobro, učitelju! Uđimo u moje dvorište. Samo će biti, čini mi se, nešto premaleno za toliki svijet.

— Nije potrebno, majstore! — prekida ga Marin. — Moje dvorište je mnogo prostranije. Poći ćemo tamo!

I uskoro je Brezovac sjedio na cjepalu, širokom, kvrgavom panju, i obrazlagao ljudima potrebu zadruge. Opet je govorio o tome, kako je seljak sve siromašniji i kako sve manje dobiva za svoje proizvode, jer negdje u svijetu postoje mašine, koje oru i koje sve drugo rade, a ovdje u Podolju seljak mora sve da premetne svojim golim žuljavim rukama. Tamo mašine oru, kopaju, siju, muzu krave i režu sječku, a ovdje krava služi još za sve. Tamo ljudi, tako reći, ne rade, nego nadziru mašine; ne rade skoro ništa, a više imaju, pa mogu i jeftinije prodavati. I tako snizuju i onako ništavne cijene naše stoke i pšenice. Mali proizvođač se mora sjediniti, da bi postao veliki proizvođač i da bi mogao što snažnije odolijevati svim teškoćama, koje ga danas snalaze i koje su danas tako mnogobrojne i teške. Moramo osnovati zajednicu, zadrugu, koja će nam isprva biti za novčanu pomoć, pa ćemo se tako riješiti raznih zelenaša i drugih seljačkih gulikoža, kakav je na primjer naš Škanjac. Treba te nametnike iskorijeniti.

— Tako je! — viču momci.

A i ostali živnuše. Inače su do sada pljuckali, pušili i nikako nisu uspijevali da pažljivo i do kraja poprate ma koju učiteljevu rečenicu. Netko se meškoljio, netko dremuckao, a netko čak i glasno zijevao. Čim je učitelj spomenuo Škanjca, napeše sluh i pažnju, jer su bili kod kuće.

— Iza te novčane pomoći zadruga bi mogla nabavljati robu izravno iz tvornica bez pomoći trgovaca i njihove zarade. Na koncu moći ćemo da osnujemo čak i svoj zadružni dućan. Tim ćemo opet suzbiti izrabljivače. Škanjac će sa svojim dućanom morati da seli.

— Tako je! Dolje Škanjac! — zaviču opet momci.

— Isto tako moći će se prodavati i svinje preko zadruge, a Škanjac više ne će vući dvostruku dobit i bogatiti se na našoj grbači, na našoj muci.

— Dolje Škanjac!

— Tako je!
— Dolje s njim!

Tako su vikali sa svih strana: od kokošinjaka, iza hambara i od štale. Svi su bili zahvaćeni strašnim ogorčenjem protiv Škanjca. Ipak su sve nadjačala momačka grla. Mladići se zagrijaše učiteljevim riječima, pa stoje kao na iglama i najradije bi pojurili do objekta svoje srdžbe, do Škanjca, pa da ovu borbu odmah započnu šakama i da je završe ovako naprečac, bez dugog čekanja i okolišanja. No učitelj je brzo prešao na osnivanje same zadruge. Čitala se pravila, birao odbor i nadzorni odbor, govorilo se o početku rada i novcima, koji su za početak potrebni. To malo ohladi momačko oduševljenje, te oni opet posjedaše mirno po zemlji i promatrahu, šuteći, daljnji rad.

PISMA IZ PODOLJA

Uvijek, kad bi Marin ostajao sam u svojoj niskoj polumračnoj sobi, uhvatila bi ga neka tiha tuga i nesnosna tjeskoba.

Otkako je osnovana zadruga, ljudi dolaze danomice ovamo, sjede i razgovaraju se. Svakoga dana odlaze kasno uveče, ostavivši za sobom tešku atmosferu od prostog duhanskog dima i pod, pun razgaženih pljuvački i čikova. Ljudi su svakoga dana očekivali plodove zadružnog rada, ali nisu dočekali ništa vidnoga. Marina je to peklo. Sjediti tu, piskarati i misliti da ćeš time pomoći selu — činilo mu se suviše glupo. To ga je izjedalo svakim danom i sve više. Ljudi hoće nešto opipljivo, veliko, vidno..., a ne ove mrave po papiru. Da je Marin mogao bar nekome izreći te sumnje... Ljudima nije htio ubijati vjeru, a učitelj ga ne bi mogao shvatiti. Ostalo mu je jedino da se sam grize.

Ipak je jednoga dana mogao da iznese te svoje sumnje. Pisao mu je, naime, dobar njegov znanac, školarac Vinko Popac i pitao ga za ljude i za Škanjca. Pisao je:

Dragi Đuka!

Već tri mjeseca, kako nisam u Podolju. Skoro sam se izgubio sav u tom tjeskobnom i zagušljivom gradskom životu. Znaš da sirotinji nije lako nigdje: ni u selu, ni u gradu. Tako ti se i ja borim svakog dana i za kruh i za prvi red. Izgubio sam se sav u toj borbi. Da nisam bio primoran žderati se poučavanjem starijeg Škanjčevog sina, tko zna, da li bi otkinuo ovo vrijeme pa da ti se javim. No taj anemični glupi dečko, probudio je opet u meni onu mržnju, koju sam nekad proživljavao u Podolju. Taj glupi dečko, koji bi možda bio zgodniji, da natjeruje svinje po podoljskim ledinama, sjetio me Grbinog sina, čije on mjesto zauzima ovdje, a njega gura u podoljsko blato. Kako bi dobro pristajalo njegovo bezvoljno lice sivim jesenskim ravnicama. To volovsko lice moglo bi po čitave duge dane promatrati svinjske njuške i repove, repove što frćkaju, što se vijugaju u kovrčice i što vrckaju od sitnog uzbuđenja nad kržljavom žućkastom travom. I uvijek tako, poslije toga jednosatnog mrcvarenja, dođe mi opet želja, da se povratim u Podolje i da tamo s vama zajedno iskalim svoju, sve veću, mržnju na Škanjca. Međutim, vratiti se još sada ne mogu nikako, ali da ipak živim s vama, bar nekako, ja ti se evo javljam i molim te, da mi uskoro pišeš. Piši mi, kako je Škanjac i kako ljudi. Sada te mnogo pozdravlja — Vinko

Od tada je Marin redovito pisao Popcu. Pisao je o svemu, što se dogadjalo u Podolju. Evo tih listova!

27. studenoga 1936.

Dragi prijatelju!

Zanima te kako mi stojimo s trgovcem. Stojimo, kao što smo stajali i prije. Možda još i gore. Nastoji da nas uvjeri, kako smo pogriješili i kako smo prema njemu, kao njihovom seljanu, postupali nečovječno i nečasno. Hvata nas pojedinačno, kad mu dolazimo u dućan i nastoji nas pridobiti za sebe, jer misli, da to nije zgodno kad jedan trgovac ima ovako neprijateljski raspoložene mušterije (a

on nas i gleda samo kao mušterije). Mi mu ipak ne nasjedamo. I suviše ga dobro znamo, a progledali smo ga do dna, kako ti je poznato, kod izgradnje one ceste. Onda je on pokazao, da ipak ne zna gledati dalje od svoje ladice, u koju trpa naše pare. Mi odlazimo k njemu, jer moramo (bar za sada), ali kako dolazimo, tako i odlazimo. U posljednje vrijeme je razjaren: u svakoj kretnji vidi se bijes, a njegov proračunati trgovački smiješak više ne uspijeva. Namjerava nas tužiti, ali ipak još koleba. I neka, neka nas tuži! Mi drugo ne možemo ni da očekujemo od njega. Mrzi nas sve, naročito učitelja. Misli, da je on najviše kriv i da nas je on uputio protiv njega. Neka on misli što hoće i neka se ljuti na koga god hoće. Mi ga znamo, a znamo i svoje jade i idemo svojim putem.

No ipak je mnogo važnije od svega toga loma oko puta to, što smo se našli napokon na okupu i što smo se nekako zbližili. Sad nema dana, a da se ne vidimo, da se ne razgovaramo i da ne kopamo po tom smeću od života u potrazi za novim boljim danima. Ti znaš, kako su na ovoj našoj ravnici jesenji dani dugi, pusti, jednolični i sivi kao stare, prazne vreće. Jutrom, tek što dan zaškilji pri dnu šljivika, mi već rogoborimo po štaglju, miješamo posije, sjeckamo, lijevamo vodu u škafove i kopanje, a voda curi, kaplje i vlaži nas, polusnene i kivne. Zagledamo se tako, dok krave jednolično žvaču u polutami, gledamo paru na đubrištu, kako se diže topla u krošnju starog duda i kako se miješa s kapljicama u poparenu lišću i gledamo kako ivica šumarka blijedi, rđa i nestaje. Rukavi su nam zasukani, ruke sive kao zemlja, a na coKuli je razgažena i osušena zelenkasto-smeđa balega. U kopanji peremo ruke i kad zarijemo lice u njih, da isperemo pospanost s očiju, osjetimo, kako te ruke vonjaju po đubretu i gnojnici i kako je sve do pod kožu puno toga stajskog mirisa. Odvrnemo rukave, stresemo s đona balegu i nađemo se kod Tutnja u kovačnici. Dan je pridušen i škilji kao stari lampaš, čađav i zagađen od muha, škilji negdje za leđima u mokrim crnim vrbicama, dok se razgovaramo o našem siromaštvu.

Teško je danas, to i sam znaš. Sve što imamo bolje, moramo dati nizašto, dati za onih par dinara, jer bez tih par dinara danas se više ne može živjeti. Koliko toga treba danas u gospodarstvu, počam od najobičnijeg brusa, pa preko trijera do vršilice. Koliko toga treba, da možemo gospodariti što naprednije, pa da se nekako održimo u toj ludoj kući, u toj bjesomučnoj trci današnjeg društva. Za sve to treba novaca, što više novaca, jer su te fabričke stvari užasno skupe, naročito ako se uporede njihove cijene s cijenama, po kojima mi dajemo našu stoku. Brezovac kaže, da su se ti kojekakvi fabrikanti svi složili i odredili visinu cijene svojih proizvoda, kako su htjeli, a ti seljo to i ne znaš, već jedino što znaš, to je, da platiš. Eto vam, veli Brezovac, petrolej. Možeš li ga dobiti gdje jeftinije od sedam dinara? Ne, nigdje ga ne možeš dobiti jeftinije. A seljak nema elektrike i jesenske noći su duge. Petroleja trebaš. I zato, jer ga trebaš, plati gruntašu sedam dinara, umjesto tri! Četiri dinara moraju da kapnu nekom neznanom gospodinu, koji sjedi u svojoj mekanoj stolici i premeće te naše pare, slaže ih kao drva u »štosove« i od zadovoljstva trlja dlanove, a ne pada mu na pamet, da pljune u te dlanove kao što to radimo mi, neotesani gruntaši.

Oni su se složili, ta debela fina gospoda. Dobro je to, složiti se za svoju korist. Eto, izvuku od nas dva puta više, nego što bi trebali. Dobro je to, sasvim je to dobro, složiti se u svoju korist. E, pa što, zar da se i mi ne složimo? Tu smo, našli smo se na okupu. Treba nešto započeti. Osnovali smo seljačku zadrugu, kupili smo knjige, debele, skupe knjige, uplaćujemo članarinu i stalnu štednju (svake sedmice po dva dinara). Brezovac nas upućuje u rad, radi i sam mnogo, bdije nad nama i zadrugom. Ja sam blagajnik. Već dobro razumijem dvostruko knjigovodstvo po kojem se vodi glavna knjiga blagajne. Nego pero mi je nekako i suviše lagano. U ovoj teškoj šačetini skoro ga ne osjećam. Nataknuo sam na držak jedan željezni šaraf, da ipak osjetim, kako držim u ruci tu čudnu stvarčicu, što je zovu perom. Ne vjerujemo mi tako krhkoj stvarčici, kao što je pero. Kramp, sjekira, kosa — to su

zamašnije stvari. Pero u mojoj ruci — tako mi se čini — da je bez težine, da je ništa. A rad naše zadruge, bar do sada, kao da se vrti sav oko toga pera. Doneseš dva dinara uime stalne štednje i pero već škripuće. Podigneš jednu malu svoticu (treba svaki čas nešto) i pero se još duže miče po papiru. Vraćaš dug — opet se pero miče. I sve se tako ovdje, u mojoj sobi, gdje je smještena zadruga, vrti oko toga pera. Zato postajemo nekako hladni. Ne vjerujemo. Glođu nas sa svih strana, sve bezobraznije nas pljačkaju na svim pijacama i kod peradi i kod jaja i na svinjskoj pijaci i na marvinskoj, a mi na to samo škripućemo, škripućemo samo tužno tim sitnim đavoljim izumom. E, kad smo rovali ovaj put, to je bilo oduševljenje. Stoji Škanjac, crven, ljut i nemoćan kraj tebe, a ti udri pijukom kraj njegovog uha po kamenju, da sve zvoni, tutnji i zaglušuje, odbijajući se od još prazne njegove vile. Danas kao kakovi pisarčići pišemo, pušimo i pljuckamo po čitave dane.

Brezovac je revan, točan i neumorno radi i pokazuje nam. Početak je, kaže, težak, jer je sitničav. Kasnije ćemo moći učiniti i nešto više, nešto zamašnije. Za sada se drugo ne može. A trebalo bi, trebalo bi nešto, jer ljudi su po strani. Da nisu ti jesenski dani tako dugi i da nas put nije zbio, tko zna da li bi ljudi i dolazili u zadrugu svojevoljno, kad ih čovjek ne bi hvatao po selu kao mušice i kad ih ne bi pritjerivao.

U selu inače ništa nova. Umrla je tek Jožefova žena. Sušica ju je podgrizla dosta rano, pa se tako i ona i porodica dosta brzo oslobodiše toga zla.

Mnogo te pozdravlja Đuka

11. siječnja 1937.

Dragi prijatelju!

Ti ćeš me razumjeti, zašto ti nisam prije odgovorio. Posla imamo dosta. Pao je snijeg i sve je smrznuto, da zvoni od tvrdoće. Bojiš se dotaći tih smrznutih stvari oko sebe kao da će te ujesti svojom oštrom, ljutom hladnoćom. Ali van se mora. Ti znaš, da je u jesen nemoguće po ovim

raskvašenim putovima u šumu po drva, jer točkovi zapadaju u glib do glavâ. Jedva bi izvukao prazna kola. Sad je prignječila zima, a sjevernjak napipa svaku pukotinu i treba da ložiš čitavu noć, ako ne ćeš da te pred jutro prodrma hladnoća. Saonik je dobar, pa ga iskorišćujemo, koliko dopušta snaga. Umorni smo od navlačenja s tim sirovim, teškim drvom, pa popušta i pažnja. Nije ni čudo što se dogodila opet jedna nesreća. Martinu Došenu prignječio je trupac nogu i teško da će ikad više biti zdrav. Da mu nismo odmah pritekli u pomoć, tko zna, kako bi se svršilo. Pošli smo najprije k Škanjcu, da nam pozajmi svoje konje, kako bi što prije doveli ranjenog Došena, jer naše krave idu i suviše lagano, a ostali konji bili su u šumama. Mislili smo da se trgovac u takvim prilikama ne će osvrtati na to, što se mi inače ne slažemo. Ali Škanjac ne bi ostao Škanjac, kad ne bi pokazao svoju mržnju i prema nemoćnom ranjenom čovjeku, koji leži negdje u krvi. Brezovac je tada uzavreo, bacio trgovcu u lice nekoliko gromkih kletvi, kakovih još nisam čuo iz njegovih usta, i poletio put šume. Pošao sam za njim, jedva hvatajući njegov korak.

Donijeli smo u selo Došena na leđima, mijenjajući se, ja i Brezovac.

Kad je Podolje saznalo za taj događaj, a to u selu ide i te kako brzo, odmah su se ljudi stali skupljati oko nas i morali smo valjda pedeseti put sve u sitnice ispričati. Ljudi svi mrze Škanjca, a nas više ne gledaju kao usijane tikve, koje vode neke debele knjige, od kojih nitko nema koristi, i koji ubiru od sirotinje članarinu i samo dangube, već i kao ljude, koji hoće stvarno da si pomognu i da dokažu, da i gruntaš nešto može učiniti.

Eto, to je, što ipak može da me ohrabri.

Pozdrav od Đuke

23. veljače 1937.

Dragi prijatelju!

Danas je bio kod mene Bosar, onaj siromašak, što radi kod Škanjca. Sjećaš ga se valjda. Žali, veli, što ne

može biti i on naš član i što ne može slobodno dolaziti k nama: da radi s nama i da nas pomaže. Vidi on, da je i njemu mjesto na našoj strani, ali ne smije otvoreno da nam priđe, jer je ovisan o Škanjcu, a taj — to znaš — ne bi to nikada dopustio. Mi ga i ne gonimo. Razumijemo ga.

Zanimat će te sigurno, dragi prijatelju, što je nagnalo toga poniznog i bojažljivog čovjeka da dođe k nama i da nam se ovako otvoreno povjeri.

Bilo je to neki dan. Bosar je vozio Brezovca u Gakovac i kako je učitelj imao dosta posla, ostali su i preko podne u gradiću. Za vrijeme ručka pozvao je Brezovac Bosara za isti sto i naručio objed za sebe jednako kao i za njega. Bosar je priprosti bojažljivi foringaš, koji je već odavno naučio, da je foringašima mjesto u dvorištu pod šupom, a ne za istim stolom s onima, koje oni voze. Koliko puta je on vozio Škanjca, ali ga on nije nikada pozvao k sebi za sto. On, Bosar i siromašna seljačka ništica, nije nikad to ni tražio, niti je zaviđao gospodinu Martinu. Činilo mu se to posve naravno. No danas, kad ga je Brezovac pozvao, ponudio ga srdačno pečenjem i razgovarao s njim kao sebi ravnim, prijateljski, onda mu se učinilo, da taj učitelj želi sigurno od njega nešto izvući, da ga za štogod iskoristi. Jer što će drugo i da pomisli jedan foringaš, kojega su uvijek tjerali u šupu. I Škanjac i popovi, koje je do sada vozio, svi su ga oni uvijek tjerali u šupu, kao što se goni pas preko dana, kad je nepotreban.Već dvadeset godina, otkako je foringaš, uvijek on sjedi tako podnevom na boku u šupi i gricka svoj žuti kukuruzni kruh, dok ta gospoda ispijaju čašu za čašom i dime i nešto veselo razgovaraju i hihoću. Ja razumijem da je tome utučenom čovjeku zbilja bilo nezgodno sjesti za isti sto sa Brezovcem nakon dvadeset godina tjeranja i učenja, da je foringašima mirno gutati kukuružnjak pod šupom. Što je taj čovjek drugo i mogao misliti o Brezovcu, već da ga taj gospodin želi za nešto iskoristiti: da glasa možda, gdje on hoće, ili (tko bi ih znao) da mu prekopa možda voćnjak. Ali Brezovac nije baš ništa tražio. Mislio je Bosar: možda on želi da se u tu njegovu zadrugu upišem, samo to ne će otvoreno da kaže, već hoće, za sada, da me malo udobrovolji. A kad je danas došao k nama i saznao, da mi to od njega ne tražimo, gledao nas je tako nekako čudno, kao da nas prije nije vidio. Gledao nas je dugo, raširenih začuđenih očiju. Napokon, svladavši uzbuđenje, rekao je tihim, toplim glasom: »Ljudi ste, ljudi, nema šta.« Šutio je opet i pri polasku uzdahnuo: »Kako je to teško ne biti s vama?!«

Toliko za sada.

Hoćeš li se skoro vratiti?

Pozdrav!

Đuka

3. travnja 1937.

Dragi moj prijatelju!

Eto rasvijetlili su se dani i sve je u pokretu, u rastu i bubrenju. Bređe je evo proljeće kao stelenka. Čeka ovo široko polje naše ruke, a zemlja diše, velika i teška, zavaljena u svoje goleme razmjere. Istegnuli smo se ispod ovih niskih krovova, iz ovih vlažnih rupčaga i sive polutame, pa gazimo po čitave dane kroz grumenje, kroz mekote i dok plugovi rone kao krtice po crnoj, natopljenoj zemlji, sunce upire u naša pleća svojim toplim prstom i budi zaspalu krv. Spotičemo se o to grumenje, a ručice, zasušene od prošlih suša, vuku nas kao neku tešku suvišnu masu; kao ranjavu životinju vuku te ručice nas po ispreturanoj zemlji. Kotrlja se brazda uz brazdu, grumenje crno i masno ljeska se pod zrakama, a noge kravlje tonu pod izbrazdanu površinu, priklještene u pukotini zastaju, ruše teško grumenje u svjež jarak i vuku se tako vuku... kroz dane. I dok ta ranjava izlomljena marva stoji vezana uz kola, dok se još cijedi pištava bijela bala niz laloku, mi razbacujemo novo sjeme po svježoj, plavičastoj površini. Nabavili smo preko zadruge novu vrstu kanadske proljetne pšenice i sad s mnogo žara razbacujemo to sjeme po njivi. Slušamo kako šumi sitno zrnje u zrenju i prati ga naš pogled k zemlji, a uzbuđeni sluh čuje kako zrnje oživljava u toploj zemlji i kako svako

zrno postaje živo srce što uzbuđeno kucka u toj toploj rahlini i što bubri i puca prepuno života i bujanja.

To isto sjeme sijemo danas devetorica: Kosir, Grba, Krnjec, Čemer, Mrak, Pokorni, Balog, Markuš i ja. Svi mi stojimo nasred njiva sa zavezanim lanenim stolnjakom i sa istim željama: da klas bude bujan kao nikad prije... Stojimo tako nasred njiva i slušamo kako srce kuca u grlu, kako se igra sa suncem i kako odnosi umor iz udova. Samo neka uspije, baća, neka uspije, baća moj mili! A onda će nas zapitkivati i opet će nas tražiti. Nanjuškat će nas. O, ne znaš, kako se miris pšeničnog zrna dotiče srca. Osjeća nos, osjeća dobro nos gdje kruh miriše i ide tim tragom pomamno. I naći će nas. A mi smo tu, mi hoćemo da nas nađu, da dođu do nas, svi da dođu... A sada već i nismo osamljeni i odijeljeni od drugih. Mnogi navrati tako, idući s polja, bane uveče i muči nas pitanjima. Još pred mjesec dana nabavili smo neki serum protiv svinjskih bolesti, pa učitelj ide zasukanih rukava po selu i cijepi krmke. Žene gledaju, križaju se sumnjičavo u svom praznovjerju, a muževi ih gurkaju: što si se tu odrvenila, raskrečila, nisu to coprije ni ugljenovi, ni velečasni nije to pred oltarom. Ovdje (pa ti to uostalom vrlo dobro znaš) svinja je životinja, koja osim krave znači više nego krunica, sveta slika, ili seljakovo dijete. Krme, kad rokće sito, kad zdravo otpuhuje i kad se širi kao kvasac, onda je ušla u kuću radost: životna, velika, sirova radost. Kad krme krepa — ne daj bože — onda se mnogo puta dogodi, da siroto bezazleno dijete nosi u ruci razbijenu gubicu, jer je veselo zahihotalo, zaboravljajući na uginulo krme, a veseleći se tamnoplavom lastavičjem krilu, što treperi obješeno na gnijezdu pod krovom. Tele i krme, to su stvari, koje danas jedine dovuku nešto više para pod siromašnu nisku tavanicu. U nas se sve i radi, dođavola, samo zato, da se mogu udebljati i ishraniti svinje i da se mogu tako udebljane napokon prodati i kupiti opet druge. Zasiješ kukuruza više nego pšenice zato, jer ćeš ga trebati mnogo za te proždrljive i lijene životinje, dok pšenice trebaš već manje, jer ona je samo za tebe; a ti si, baća dragi, potreban na ovoj ravni samo zato, da utoviš na godinu

deset komada krmaka i da ih prodaš Škanjcu baš za toliko, koliko su koštale i tebe, ne računajući tu svoj trud i svoj izlomljeni život. Ti se, dragi baća, žrtvuješ da bi Škanjac mogao sazidati vilu, a njegova pretpostavljena gospoda u Beču i Milanu da mogu ostavljati svoj prdež na svili i baršunu. Eto, gdje boli seljaka i gdje je on prikovan da tapka na mjestu i da se ne kreće u bolju budućnost. Novaca trebaš, trebaš sve više, a da imaš novaca, moraš hraniti svinje, dobro ih hraniti, paziti i njegovati. I kad doneseš kući par tih banknota, misliš, sad si krenuo na bolje. I kad razbacaš te banknote, uviđaš, da si dobio baš toliko, da možeš da hraniš i dalje po deset krmaka na godinu. A za život, svoj život i zdravlje, za to neka te ne steže srce. Kad se iznucaš kao stari točak, zamijenit će te drugim. Napravio si, hvala bogu, dosta djece, koja će da te smijene, jer su ti oni dobacili ipak toliko banknota da dobiješ katkada volju da se pripiješ i očešeš o ženino spolovilo i da tako ispane opet po koji novi svinjar.

Učitelj je nekad govorio, koliko se sjećam, da ne zna kako bi trebalo seljaku pomoći, a zna, gdje treba početi. Držim da i ja to znam, da i ja znam, gdje treba početi. Eto baš tu, baš kod tih svinja trebalo bi početi. Našem seljaku nije više plug hrana nego svinje. Plug hrani svinje, a svinje tek hrane seljaka, odijevaju ga i prave mu kuću. Tu bi trebalo početi. Mi već nešto radimo. Pelcujemo svinje i bar ih nekako osiguramo, da nam i to, što nam je jedina osnovica čitavog tog jadnog života, jednog dana ne krepa. Znam, znam, ti hoćeš naravno da kažeš, da ipak to nije nikakva zadaća čuvati svinje, čuvati ih zato, da te glođu i napokon pošalju u nepovrat. Znam ja to, dragi prijatelju, ali početak je to. Više ne možeš tražiti. Kad budemo toliko jaki da ćemo moći tražiti poštenu naplatu za te svinje, heh, onda, dragi moj prijatelju, onda sigurno ne će biti nijednog čovjeka izvan zadruge, osim Škanjca. I ne samo u našem selu...

Pozdravlja te

Đuka

9. travnja 1937.

Dragi prijatelju!

Eto ti se javljam prije nego što dobih od tebe odgovor. Gnjevan sam na sve to. Opet Škanjac! Opet upleo svoje prste taj krakati podoljski kramar i drži nas pribijene i razapete, da se vrtimo oko sebe samih i da grizemo svoj vlastiti rep. Vrtimo se eto tako u tom maglenom krugu vlastite gluposti i nemoći.

Kaže Brezovac: mladež nam se klati okolo, traži zabave u Škanjčevoj birtiji, traži muziku, ples; mladež hoće da bude na okupu, bar jedan dan u nedjelju. Trebali bi jednu zadružnu prostoriju, gdje bi se mladež mogla sastati, da zajedno provodi slobodno vrijeme, da se hihoće, šali... I, boga mi, veli Brezovac, trebala bi takva jedna prostorija i za nas starije, jer nemamo gdje ni pročitati novine. Prije je odlazio po koji od nas Škanjcu i tamo prelistavao njegov »Jutarnji«, razgovarao s kim o dnevnim stvarima, o visini cijena i o tome, da li će Austrija zatvoriti svoje granice, ili će i dalje primati naš uvoz. Sad je to svršeno. Mi nemamo više što da tražimo kod Škanjca. Moramo sami nastaviti put, kojim već idemo. Ali kako ćemo za tu prostoriju? Para nemamo dovoljno, da uzmemo pod zakup čiju kuću, a od članova ne smijemo više tražiti novaca. »Seljak nema para, ali ima ruke« — veli Tutanj. »Sagradit ćemo svoj zadružni dom. Kako se svaki žrtvuje da sagradi Škanjčevu vilu i da nabavlja flundre onima u Beču, tako će se svaki moći žrtvovati i za svoj zadružni dom, za svoju kuću, kuću odmora, razonode i razgovora.«

I tako smo utvrdili da zadružni dom mora biti ljetos dovršen. Šumarija će nam dati građevno drvo, Zemljišna zajednica dio potrebnog zemljišta, Krap će izgraditi građu, Tutanj željeznariju, zidar Janić, kao naš član, zidat će, a ciglu ćemo sakupiti od ljudi. Još ovog ljeta bit će izgrađen zadružni dom. I već smo ishodili dozvolu za građevno drvo, a mnogi ljudi su nam obećali ciglu, kad odjednom — zastoj! Zemljišna zajednica oklijeva i ne će da dade potrebni dio zemljišta. Već su održali dvije sjednice, ali nikako da se slože u odluci. Pretsjednik Zemljišne

zajednice je Škanjac i zato to tako i ide. U odboru ima on ljudi koji su mu dužni i koje on drži uz sebe da glasaju protiv našeg prijedloga i tako on stvara svoju većinu. Još ne znamo kako ćemo i što ćemo. Svakako znamo samo to da se nalazimo u vrlo nezgodnom položaju. Ljude smo oduševili za rad i počeli već nešto prikupljati, a Krap već teše građu i sad da u početku, već u početku, potonemo! Ne, to ne smije nikako biti. Mi moramo da prevrnemo Škanjca makar na koji način. Lako bi to išlo, da ljudi nisu za njega vezani svojim dugom i da ne gledaju tako čudno i s nepovjerenjem u nas i zadrugu. Što ćeš, prijatelju, to su one bojažljive seoske bube, koje se uvijek plaše nečeg novog, makar to vodili i sami seljaci. Takav seoski tikvan uvijek se boji nekakve zasjede, nekakvog potkupljivanja; za svakog misli da je nečiji plaćenik, samo je Škanjac za njega pošten, jer je dobar gazda i jer kupuje njihove utovljene krmke, jer isplaćuje stalno, i točno i u gotovom.

To me, eto, ždere i muči, to me pokreće da ti pišem ovo pismo žurno, upravo grčevito žurno, nezgrapno i tako ružno, da ćeš, bogami, trebati dosta muke, dok ga pročitaš. Želim samo, da dođe jednom kraj tome: da ne životarimo ovako, već da krepamo s tom zadrugom potpuno, ili da se dignemo već jednom do ljudi.

Pozdrav! Đuka

KLASOVI

Koncem lipnja počela je ravnica sve više žutjeti i blijedjeti. Četvorine raži i ječma već su u jednoj boji: zlatnožutoj. Ostala površina, na kojoj je zasijana pšenica, još je malo zelenkasta. Ali sunce bliješti uporno nad tim nedozrelim klasjem, pa zelene boje sve više nestaje. Polje sve više postaje sijero, kao jeftina tkanina. Pšenica je sva kao zahvaćena plamenom, a zrnje jedri, puni se škrobom i postaje sve tvrđe, sve teže.

Nedjeljom ljudi obilaze brižno polja, kidaju po koji klas, truse ga među dlanovima i kušaju zrnje. Ako su

neiskusni, pa nisu sigurni da li je zrnje dozrelo, otkidaju klasove i nose ih kućama, da dadu kom starijem, pa da vidi, kada bi mogla nastupiti žetva. Isto tako nose klas, ako vide, da ga je načela rđa, ili ga otkidaju s tuđe njive, ako im se jako sviđa. Tako se nedjeljom može vidjeti mnogo ljudi, kako u rukama nose raznovrsno klasje, pa onda, kad se susretnu sa znancem, povedu dug razgovor o toj pšenici i o čovjeku, koji je posijao tako lijepo sjeme.

I tako se jedne nedjelje sreli znanci: Blaž Turko i Grba. Turko je nosio par lijepih klasova i susrevši Grbu, na ulazu u selo, započeo je odmah razgovor o tom klasju.

— Vidiš, kako je čisto! Ništa ga nije dohvatila snijet. Mora da je jako dobra vrsta.

Grba uzima jedan od klasova i prevrće ga u ruci.

— Da! — mrmlja on kao za sebe. — Mora da je od tog sjemena.

Onda upita glasno, zažagrivši očima na Blaža Turka i na sunce, koje je sjalo iza njegovih leđa:

— Gdje si ti to, baća . . . na čijoj njivi si uzeo to klasje?

— Boga mi, ne bih znao da ti kažem. Tamo su mekote staroga Tancara i baće Baloga, ali čija je ta, gdje sam ubrao ove strukove, to mi nije poznato.

— Da li je tamo, gdje se ona poprečna staza odvaja za Barusine Slake?

— E . . . tamo! Baš jedan dio te staze prelazi preko njive. Idući njom primijetio sam tu pšenicu.

— Jest, jest! — kima živahno glavom Grba. — To je njiva našeg blagajnika.

— Đuke Marina zar?

— Jest, našeg zadružnog blagajnika. Preko zadruge smo mi i naručili to sjeme.

— I ti si onda sijao tu pšenicu?

— Naravno! Svi mi zadrugari.

— Gdje ste našli samo tako dobru vrstu?

— Središnjica je to nabavila. Ne znam odakle.

— Ne bi li zadruga i nama htjela dati tog sjemena, — pita Blaž Turko, malko se zarumenivši. On, naime, nije bio član zadruge, jer je bio suviše vezan dugovima uz Škanjca; on je bio također i jedan od ljudi iz odbora »Zemljišne zajednice«, koji su glasovali za Škanjca, a protiv prijedloga, da se zadruzi dodijeli jedan dio zemljišta za gradilište »Zadružnog doma«. Grba je to vrlo dobro znao, jer je također bio odbornik »Zemljišne zajednice«, pa mu je bilo i te kako razumljivo rumenilo na licu Blaža Turka. On sam je do sada držao, da se uopće ne isplati svraćati pažnju na te ljude, jer su to mekušci, koji se ne znaju othrvati ni najobičnijem pljačkaškom porobljavanju Škanjčevom. Grba je držao do sada, da je najbolje pustiti te ljude, neka idu dalje svojim putem, dok ne smalaksaju i ne padnu kao marva. No, sada, gledajući dobro i zbunjeno lice Turkovo, sine mu druga misao: treba te ljude spasiti i pomoći im, da izađu iz svoje uklete nepokretnosti i nemoći. Tu svoju nemoć oni uviđaju i sami, doduše, ali krenuti ipak ne znaju i ne mogu, već se daju gurati od drugih. Zato — zaključio je Grba na koncu — bolje da ih mi guramo, nego Škanjac.

— Ja držim, da bi vam zadruga dala. A ako vam baš ona i ne bi dala, dat ću ja od svojeg žita. Ne mrzimo mi vas, što niste u zadruzi. Ne, baća, nikako! Znamo mi, da vi morate plesati po Škanjčevoj žici.

— Jest, jest, baća! Pravo, boga mi, pravo kažeš! Da mojega imena nema po onim njegovim knjižurinama, misliš li, da bi ja glasao za onaj njegov prijedlog? O, nikako ne! Ovako se upravo stidim samoga sebe.

— Vjerujem, baća! Lako vam nije! A što ćeš?! Svak radi, kako zna i kako može. A sad zbogom! — I onda, kako sam rekao, dođi! Dat ću ti koliko budem mogao.

Seljaci se rastadoše, te Grba produži dalje u polje, da i on obiđe pšenicu i da vidi, da li je i njegova dobra kao i Marinova.

Vraćao se zadovoljan. Dva teška klasa, što su se objesila niz suhi Grbin tur (jer je ruke držao na leđima) nisu zaostajala za onima, koje je odnio Turko, tako da njihova jedrost nije ni najmanje pristajala uz Grbine usukane butine.

Kad je prolazio uz Marinovu kuću, dođe mu odjednom misao, da bi morao njemu ispričati svoj susret s Blažom Turkom.

I odmah uđe, sagnuvši golu glavu, s koje je pri ulazu skinuo svoj novi svetačni šešir.

Marin je prevrtao knjige i bilježio nešto olovkom. Iza pozdrava spustio je opet glavu i nastavio dalje da piše. Grba je čas čekao, ali videći da Marin ne diže ponovno glavu, počne sam razgovor:

— Razgovarao sam slučajno s Blažom. Ja mislim, da bi mi s njima morali drukčije postupati. Treba ih predobiti, a to — mislim — danas ne bi bilo baš naročito teško.

Marin čuvši ime Blaž, sklopi knjigu, skine stare napukle naočare i počne živo:

— Da! Da! Bio je on ovdje! Nego šta... Samo što je otišao. Bio i razgovarao sa mnom prilično dugo. I ja sad vidim, da bi trebalo s njima nešto učiniti.

— A šta misliš, šta bi trebalo?

— Ne znam, boga mi! Ali trebalo bi — to znam! Vidiš, ljudi nanosili cigle, dovezli i istesali grede — a sad da sve to stoji i ljudi da mi probiju glavu pitanjima.

— Istina! Dokončati bi trebalo već jedamput!

— Da vidiš samo, kad navale momci! O, jadna moja glavo!...

— I ako je sve namijenjeno Škanjcu, veliš.

— Jest! I ako je namijenjeno Škanjcu, buba po meni.

— Eto, sutra će opet doći Blaž, pa ćemo vidjeti. Pokušat ćemo štogod.

Slijedećeg dana, dok još nije bilo uklonjeno ni zamazano suđe, što je iza večere ostalo ležati porazbacano po stolu, kad netko pokuca na Marinova vrata. Bio je Tancar zajedno s Turkom.

Marin se malo začudi. I Tancar je glasovao protiv zadružnog prijedloga o gradilištu kao i Turko, a sad evo i njega.

— Krasnu pšenicu imate, — poče oduševljeno Tancar. — Ja sam držao tako... da ćete samo čičkati po tim knjigama i tražiti članarine, a sad, boga mi, vidim, počeli ste dobro. Pšenica je divna, nema govora! Nego došao sam, evo, s prijateljem, da ne bi i dalje mislili, da vam možda želim zlo. Ono što sam do sada činio, morao sam činiti; ali ipak srcem sam ja uz vas.

— E, dragi moj, šta će nama tvoje srce, kad inače smetaš, — odgovara mu Marin. — Davno bi mi već počeli i s gradnjom našega doma, da nam ne baca Škanjac pod noge baš vas.

— Ali, baća, zar nas ne razumiješ? Što mi možemo? — jadikuje Turko Blaž plačljivo. — Prokleti dug! Čovjek radi njega mora biti pokoran kao pas. A opet nikada da ga se riješiš.

— Da, da! Dug, dug... — prihvaća i Tancar jadikovku. — Nikuda da krenemo od toga prokletog duga i od te Škanjčeve veresije. Ali što bi siromak čovjek da opet ni takove nema.

— Što bi? — upada Marin. — Crko bi, misliš? Ne bi! Bar danas već ne bi morao da crkne. Eto, u nas se dobije zajam. Da si član, eto ti već jedna pomoć. Još k tome i mi imamo po neku robu, a kasnije ćemo još više toga nabavljati. Eto, vidite li sad, da ne bi crknuli?... I onda upamtite još i to: sve bi potrepštine dobili uz fabričku cijenu, dakle mnogo jeftinije, nego što vam ih prodaje Škanjac. Ali vi cmizdrite, pa vam je kroz suze sve mutno.

— Sve si ti to nama lijepo ispričao. Vrlo lijepo! Čast! I ja to razumijem. Ali što ću sa onim Škanjčevim knjigama? E, da do njih može doći tuča, kao do mog vinograda, ja bih danas bio mnogo raspoloženiji. Ali tuča skljoka usjeve, a dug ostaje netaknut: — on je pod sigurnim krovom. Brižno čuvan, tako da se čak redovito i koti; praščićima ne, doduše, ali kamatama, kamatama, baća moj.

— Ma ja priznajem, razumijem, kako ne. Nisam ni ja danas bez duga. Ali ipak ima i tu pomoći. Evo slušajte! — Dug vaš djelomice može da prijeđe k nama, a djelomice ga otplatite još jesenas, jer, izgleda, žetva će biti dobra. — I tu se već, po malo, oslobađate Škanjca. Drugo: kod nas imate najpotrebniju robu. Opet ste neovisni od

Škanjca; ne treba vam više njegova izrabljivačka veresija!

Dugo u noć objašnjavao se Marin s ovom dvojicom. To se ponavljalo i druge večeri. Jednu stvar objašnjava on po tri puta, tako da mu se već i usnice i grlo osuše, a slušaoci klonu.

Teško se seljačka glava otvara! Ali kad se otvori — ima ploda! Tako i tu. Treću večer Marin je upisao u zadružne knjige dva nova imena — Blaž Turko i Ivan Tancar. I bio je zadovoljan.

Ostavio je negdje iza sebe grad, željeznicu i dvije duge bijele šine, što ga dovezoše ovamo u ovo široko polje, među ovo visoko klasje. Još huči u glavi grad, još pod njim treskaju željeznička kola, a odjekuju metalni točkovi i šine u svijetlom, vedrom danu. Prošlost još šumi u glavi, a oko njega je velika, čudna tišina, tišina široke ravnice, tišina velikog ranog ljeta i klasja što zri.

Školarac Vinko Popac vraća se iz grada i žuri se u Podolje. Puteljak zavija i nestaje u pšenici. Nad žutom plohom nepomičnih klasova vide se tri bijele škatulje iza jednog tamnozelenog oraha. Tu počinje Podolje. Popac nikog ne susreće, a ima osjećaj kao da i ne će nikada nikog sresti. Ljudi su sitni na toj ravnici kao makova zrna, porazbacana po prostranoj lanenoj ponjavi. Ne možeš nikoga sresti i ni s kim se sudariti.

Vinko Popac prebacuje kovčeg iz ruke u ruku i postaje tmuran od misli. Đuka Marin ne piše mu već dva mjeseca. I što je to s njim, sa Podoljem, sa zadrugom, Škanjcem, s Tutnjem, Brezovcem, što je s tim zadružnim domom?

Žuri se on kroz to široko polje s jednom jedinom željom: da se već jednom dočepa sela. Omrznula mu je ta neizmjerna ogromna tišina i to klasje, koje bi možda moglo mnogo da kaže, i evo, bubri od punoće, ali ipak ne govori ništa, već samo nešto djetinjasto šuška. Pokreće se to klasje neprimjetno, muca nešto bezumno o trudu, što kola u tim zlatnim dugim stabljikama; trudu što razapinje, napinje, muči, ali o našim mužima ne govori ništa.

Na početku sela susreće neko bojažljivo dijete. Ono se stiska uz natrulu, napola porušenu, tarabu i žmirka plaho na Popčev oguljeni kovčeg. On bi ga htio pomilovati i ohrabriti, ali mu ruka zaostaje. Novi pogled, što mu se odjednom otkrije kod Marinove kuće na dnu ulice, odmah iza zavijutka, otkida ga od tog djeteta i on polazi užurbano dalje, zastane, pođe brže i opet zastaje.

Razabire li on dobro? Ili ne — ili jest... Mora da je tamo, na okrajku one ledine, u grupi ljudi, mora da je ono baš Tutanj. Nalaktio se na lopatu i gleda preko ramena ljudi u nešto, što on izdaleka još ne primjećuje. On vidi samo toliko, da iznad ljudskih glava bliješti lopata u suncu i da se s nje sruči svježa, crna zemlja. Da li se tu nešto kopa, ili se zasipa, još ne može znati, jer ne vidi odakle se diže ta zemlja i kamo se sručuje.

Napokon priđe, gledajući u nepomična Tutnjeva leđa. Nitko se ne obazire. Svi su zauzeti onim, što je pred njima. Zato ni Popac ne govori ništa: ne pozdravlja, ne pita, ne rukuje se. Nagnuo se naprijed i nastoji obuhvatiti jednim letimičnim pogledom ono, što do sada nije mogao vidjeti od obruča nepomičnih, zbijenih, ljudskih tjelesa.

Ljudi ga tek sada opaze, hoće da ga pitaju, ali ne nalaze njegove oči, jer one lutaju po svježoj, skoro iskopanoj zemlji. Svi i dalje šute vrebajući što će Popac da kaže.

I on gleda, gleda, snebiva se, ali se ipak ne usuđuje pitati; još nije siguran.

Pred njim se prostire pravilan kvadratični jarak, oivičen čas prije izbačenom zemljom. Dubok je skoro metar, a širok oko pola metra. Popac počinje da shvaća. Ovdje se nešto gradi. Da li je moguće? Možda će se ovdje izgraditi baš zadružni dom? Evo, već na dno toga rova stavljaju cigle, a netko pognute glave miješa žbuku u okviru od dasaka.

— Ovdje se nešto gradi? — pita napokon, ne skidajući pogleda sa cigala što ih na dnu rova sljepljuje zidar Janić.

— Jest, tu se gradi zadružni dom, mladiću! — kaže Tutanj, gledajući također u pravcu zidara.

— O, i ti prispio?! — čuje Popac glas Đuke Marina, tamo negdje iza leđa.

Nađe ga uz jedan stupac naslaganih cigala, sa zasukanim rukavima i bijelom lanenom pregačom, koja mu je vezana vrvcom oko vrata i oko pasa. Ruke su mu cinoberaste od ciglenog praha, a i pregača također. I ona je rumenkasta od te prašine.

— Dovuko se, baća, eto! — odgovara prilazeći Marinu.

— Dobro je! Tu si, pa kako bilo, — odgovori Marin prijazno i lupi dlanom o dlan da strese prah, pa da se rukuje s njim.

— A i malo sam zabrinut, baća.

— Zašto to?

— Pa, eto, taj dom!... nije mi bilo jasno... mislio sam o tom...

— A sad, eto, vidiš — dobro je!

— Nego što ti meni prestade pisati?

— Pa, eto, bilo je prečih stvari. Radili smo, radili, mnogo smo radili. I sad je sve dobro, kako vidiš. — I što da ti pišem?

Predveče se počeli ljudi sve više kupiti oko gradilišta. Vraćali se s polja, noseći vile, motike i bičeve; vodili su krave, fijukali nad kobilama. Kod gradilišta svi su zaustavljali kola i s bičem u ruci obilazili oko obilježene osnove Doma. Pitali su, zašto će tako velika soba, da li će trebati mnogo novaca, dok se izgradi tolika kuća, kako dugo će se graditi i druge pojedinosti. Zatim su opet sjedali na kola i odlazili kućama, puštajući da im zamišljena i umorna glava klimata kao bundeva u lotrama.

Već je i smiraj pao na selo, a ljudi su radili još, radili marljivo i užurbano kao da žele Dom stvoriti, a ne zidati dugotrajno i naporno.

Radio je među njima i Popac. Zbacio je sa sebe kaput i ostavivši ga kraj puta na kovčegu, udarao je trnokopom po ciglovlju, smiješanom s iskopanom zemljom. Ljudi su ga tjerali, da bar pogleda, što njegovi rade kod kuće, no on je sve te nagovare odbio jednostavnim riječima, da je već kod kuće.

Napokon su pošli niz cestu, on i Marin, otkinuvši se od dragog posla.

— Kako ste izbili to gradilište od »Zemljišne zajednice«? — pita Popac nakon kraćeg ćutanja.

— Kako?

Dalje Marin nije govorio. Domahnuo je samo rukom:

— Dođi! — rekao je primijetivši da Popac stoji, očekujući očito odgovor na svoje pitanje.

Pošli su poljskim puteljkom i za čas se nađoše usred visokog teškog klasja. Popac se zamislio, a Marin sve gleda u njegovo lice i kao da je jako razdragan. Od časa do časa raširio bi ruke nad pšeničnim valovima kao plivač, prije nego što će krliznuti u vodu.

— Vidiš li lijevo i desno, svuda oko nas, vidiš li pšenicu?

Popac je potvrđivao.

— Vidiš li, da je ta pšenica ljepša od svih ovih okolnih?

— Vidim to!

— Evo, uberi samo jedan klas, — (Marin ubere jedan) — pa ćeš odmah vidjeti razliku ovog klasa od ostalih sa susjednih njiva.

Popac stane prevrtati po rukama taj tako važni plod, ali nije znao da uoči po čemu bi taj klas bio bolji od ostalih, također lijepih klasova. No Marin mu u tom pomogne.

— Prebroji najprije koliko redova ima ovaj klas. Evo, jedan, dva, tri, četiri... osam. Dakle osam redova ima ovaj. A koliko ima ovaj medjašev? — Šest najviše. A to je već velika dobit, jer osam redova svakako sadrži više zrnja, nego šest. A sad pogledaj trinje. Trinja skoro i nema.

Popac sad tek vidi, da je to klas, koji se i te kako razlikuje od ostale pšenice.

— Da li si ti meni pisao u onom listu (proljetos — ako se dobro sjećam) o ovoj novoj vrsti?

— Jest! O toj vrsti sam ti pisao. Ali čekaj, još jednu stvar imam da ti pokažem na tom klasu. Pogledaj stabljiku stare pšenice i ove nove! Pogledaj dobro, pogledaj!

Vidiš li, da susjedova stabljika nije zdrava kao moja. Na njoj kao da su neke tamne mrlje. To je pšenična rđa — to ti je poznato! Eto ta rđa ne napada ovu našu vrstu, a i to je važno, jer inače stabljika ne može da othrani tako dobar klas, ako pobolijeva. Ne može kao ova, koja je posve zdrava.

Sada tek postane Popcu potpuno jasno, zašto se Marin toliko oduševljava za tu pšenicu. No jedna stvar mu nije bila ipak nimalo jasna kakve to veze ima ta pšenica sa gradilištem. Zato upita:

— Ja ipak još ni sada ne znam, zašto si me morao ovamo dovesti, pa da mi objasniš, kako ste dobili od »Zemljišne zajednice« onu ledinu?

— Vidjet ćeš odmah! Ti znaš, da smo mi tu pšenicu nabavili preko zadruge i da su je ove godine posijali svi zadrugari. Seljak pozna klas i pozna dobro zrno. Je li tako? On nije kao ti, pa da gleda površno i sravni svu tu pšenicu kao što je ravna i površina na kojoj je zasijana. Seljak odmah vidi, što je bolje, on odmah nanjuši kruh, pa kad u nedjelju prošeta kroz polje, da vidi, kako je zrno već tvrdo i hoće li skoro žetva, on odmah odijeli bolju pšenicu od lošije. Pa kad priđe boljoj pšenici, da vidiš onda toga ispitivanja, toga njuškanja i opipavanja. Pa, eto, svi mi zasijali smo dobru pšenicu, a ljudi odmah pitaju: čija je, gdje ste je nabavili, kako bi i oni došli do nje, hoćete li nam prodati bar za sjeme? I mi lijepo upućujemo ljude: eno zadruge! Ona će vam dati; samo dođite koju nedjelju da se porazgovorimo. A sad bi i ti već mogao uvidjeti, u čemu je stvar. Mi smo prosto preko te pšenice privukli ljude, koji su bili uz Škanjca.

— Kako?

— Kako, kako? Prosto, kažem, preko pšenice. Došli ljudi da pitaju, kako stoji stvar sa sjemenom. Među tim ljudima bili su i neki iz odbora »Zemljišne zajednice«. Došli oni, a mi oko njih. Došli jednoć, došli drugi put, a treći put već su bili upisani. Trojica su glasala protiv našeg prijedloga, a od te trojice dvojicu smo upisali: baću Tancara iz Gornjeg kraja i tvog susjeda, staroga Blaža Turka. Prvi puta, kad su se pojavili kod mene, pohvalili su klasove i zadrugu, drugi put govorili su, da bi bili naši članovi, ali da Škanjac ne bi više htio da im daje veresiju, a dug bi možda potraživao odmah sudbeno. Treći puta razgovarali smo do duboke noći. Razložili smo im da se oni ne moraju oslanjati na trgovčev kredit, jer tu u zadruzi mogu dobiti uvijek zajam uz vrlo niske kamate, a mogli bi i robu dobiti preko zadruge, i to mnogo jeftinije, nego što je prodaje Škanjac, jer će je zadruga nabaviti odmah, bez posredovanja trgovaca iz tvornice.

— Jeste li već nabavljali štogod?

— Jesmo! Naravno! Nabavljali smo sjeme, kako već znaš, nabavljali smo šećer, so, plugove, zelenu galicu i druge neke sitnice. Nedavno smo osnovali bikovski fond i iz njega nabavljamo najčistije pasmine bikova za rasplod.

— No mi smo prešli na drugo. Što je bilo dalje sa tim ljudima iz odbora?

— Ništa naročito! Jednostavno su napustili Škanjca, a kad je na prijedlog trećine članova ponovo sazvana skupština, oni su glasovali za nas.

— A Škanjac! Što on?

— Što bi? Gleda nas poprijeko — to je sve.

— To znači, postajete sve nezavisniji od trgovca i njegova zelenašenja?

— Istina, nezavisniji postajemo, ali Škanjac ima još prilično toga u svojim pandžama. Koliko samo zarađuje na svinjama, a da gostionu i ne spominjem, jer ona je sitnica prema njegovom poslu otkupljivanja i preprodavanja svinja.

Marin se zamisli, zaluta pogledom u daljinu i počne opet tiho, ali jasno i uvjereno:

— Ipak, što se tiče dućana, Škanjac bi mogao da pakuje odavde, jer možemo reći, čitavo selo došlo je k nama. Postajemo mu sve opasniji, sve jači protivnici i ja vidim da će skoro doći vrijeme, kad ćemo izvrnuti Škanjca iz njegovog udobnog sedla.

Gledao je odlučno preda se, potpuno uvjeren u svoje riječi, a pogled mu je bio tvrd i uporan. Tek kad ga je prenio na jedan veliki zamašni klas, što se ljuljao tu pred njim i čas se doticao njegove gole zasukane ruke, čas se

odmicao od nje, kao da ga mazi i draga, tek tada njegov pogled postane blag i topao.

I dok su još obojica zamišljeno šutjela, napne u daljini vjetar svoja nevidljiva jedra i široko zaplovi ravnicom, donoseći im valove klasja, mirise zreloga zrnja i tople široke zemlje.

Koncem kolovoza »Zadružni dom« bio je dovršen. Izvana, doduše, nije bio ofrajkan ni ovapnjen, pa su virile gole cigle i suha sivkasta žbuka. Ni dasaka nije doteklo, tako da je i pod bio go. No sve to nije bila zapreka da vesela mladež ne bi dolazila u svoju zajedničku kuću, koju je s tolikim marom gradila i s toliko toplih želja pratila njen rast. Glavno je tu — krov! A na zemljani pod gruntaši su se već odavno navikli.

Ta ilovača ima i svojih radosti. Mladež to dobro vidi. Ilovača je tek nabacana i sravnjena. Mora još dobro da se nabije, pa da ne upadaju noge. A ima li za to nabijanje poda što zgodnije od čardaša i polke. Kad se čovjek zavrti u ludom ritmu muzike, pa u zamahu udari nogom, osjeti, kako se ilovača zgusne u kost, a prozori zvone obijesno i bezbrižno kao i djevojka, koju vitlaš i čiji pâs dršće u znojnim velikim rukama, kao glas sa cimbale.

Prve nedjelje početkom mjeseca rujna održano je svečano otvorenje »Zadružnog doma« sa zabavom i plesom. Svi su bili tu u bijelim rubeninama; vrtjeli se u kolu, u dimu i razgovoru, vikali su, znojili se, zasukanih rukava, i pjevali dvoglasno:

Pozvale su dekle dečke
na Konake đurđevečke,
huja, haj!

Plesali su se do panta,
prnki vise iz opanka,
huja, haj!

U sumraku stajao je Škanjac sam, naslonjen na vrata svoje gostione i slušao potmulo mrmljanje basa i jednolično zvrjanje bugarije. Čitavo popodne stajao je tu, naslonjen na poluotvorena vrata i gledao ljude, kako žure

u svetačkim haljinama i kako zakreću prema »Zadružnom domu«. U gostionu nije danas došao nitko. Vrzao se ovuda samo Bosar, kao da hoće pokazati gospodaru, kako je on ipak ostao kod kuće i da nije na strani tih zadružnih šumaka.

U sumrak se sve smirilo, a trgovcu je kopao po glavi samo taj bumbarski zvrk berde, a pred očima migoljila se debela bijela stegna njegove susjede udovice Jane. Ona je redovito nedjeljom znala doći u dućan Škanjcu, tobože da kupi nešto, ali iz dućana je odmah šmugnula u polutamnu komoricu. I tu, na vrećama s grahom i košticama, dugo se među bijelim i mekanim butovima udovičinim znojio Škanjac. Mršavi kostur njegove žene dojadio mu već i ta udovičina stegna postala su njegova nedjeljna strast. Bez tih tustih udova osjećao se on kao sakat, kao da mu je otkinuto nešto, što je dio samog njega, dio vlastitog njegovog tijela.

I danas ga je sve to boljelo. I čim je suton postajao gušći, njegov nemir rastao je sve više i snažnije. Nije ga boljelo samo to odlaženje ljudi u »Dom« (jer je dobro vidio da to o d l a ž e n j e u zadrugu znači zapravo o d l a ž e n j e o d n j e g a) — boljela ga je i ta osama, ta nedjelja bez poznatog mu znojnog mirisa, što dopire iz raznih kutova udovičinog tijela.

Kad je već vidio i posve se uvjerio da nema i ne će biti nikoga, počeo je nervozno šetati ispred dućana i mrmljati srdito:

— Gad taj seljački, šugavi! Ne misli ona da dođe danas. Kao da joj nisu dosta ona dva rupca, što sam joj poklonio posljednje nedjelje. Htjela bi valjda da joj podam čitav dućan. Kako ne! Gad seljački! Sigurno je otišla opet s onim barabom Markušem ili možda traži momke, taj gad nezasitni!

Neodoljivo ga je vuklo prema »Domu«.

— Sigurno se ona vrti po toj đavoljoj kući u nečijim prostačkim šapama.

Gledao je s protivne strane puta u rasvijetljene prozore, ali ništa naročito nije mogao da spazi. U okviru prozora vidio se samo metež, dim i lampa.

Pođe srdito dalje, ali kod škole već se okrene i pođe opet k »Domu«.

— Ma ona mora da je unutra! — šapne srdito i zagleda se opet u rasvijetljene mutne četvorine.

Berda se opet oglasila, a suknje se zavitlaju u ritmu muzike, šire se u zamahu, a ispod tih vrtuljaka bljesne po koja bijela noga i opet se izgubi u metežu.

Škanjac pomno promatra uzvitlane suknje i lica, i na koncu mu se jedna suknja učini poznatom. Poklonio je on, izgleda, tu suknju prije par tjedana Jani.

U njemu se na čas uzbudi mužjak.

— I jest ona to, kurva jedna! — S kime ona to samo pleše?

Napne vid i onda se trgne i problijedi.

— Majku li mu, pa to je Štefo s njom. Naravno, potreban joj je mlađi, kurvi nezasitnoj. Ja sam dobar samo kad treba nešto dati iz dućana. A sad, eto, prignječila Štefu. Momka bi ona... Krmača!

I poleti prema ulazu, nošen tim nesnosnim mislima. Na ulazu zastane i mrmlja poluglasno:

— Baš su se našli, barabe!

Kad ugleda prema svjetiljci veseli Tutnjev lik, bijesne misli mužjaka odmah splasnu, a pobijedi poslovni i razumni Škanjac. Poslovnom čovjeku iznad svega potreban je mir i unutarnja ravnoteža. A ovdje, to Škanjac osjeća dobro, ne samo da ne bi našao, već bi možda pokidao i one rijetke dobre veze koje su mu još ostale sa ljudima iz Podolja. Ovi momci, ovaj kovač i taj Luka i Štefo izazvali bi sigurno neugodne, čak i ogorčene sukobe, da on uđe pod taj njihov toliko obožavani krov. A on treba svaki dan da se pred njima pokazuje ljubazan i veseo, jer eto, baš ovih dana mora opet spremiti novu partiju svinja za Beč.

Na tu pomisao Škanjac se naglo povuče u mrak i pođe kući. Kad je koraknuo u svoje prostrano dvorište, čudio se sam sebi, kako je, dođavola, mogao i pomisliti da i prst turi u to gruntaško osinje gnijezdo.

DRUGI DIO

RUKA SE GRČI NAD KASOM

Bilo je to jednog pazarnog četvrtka početkom proljeća 1929. U Podolju, ako se nešto dogodi, onda taj događaj mora da bude vezan za pazarni četvrtak i za onu nečistu svinjsku pijacu pod pješčanim brdom u Gakovcu.

Zvuci su već davno zamrli, a kuće su plivale u prvom polumraku, noseći sobom umorne ljude u teški isprekidani san. Marin je nalakćen u svojoj trošnoj, slamom pokrivenoj, kućici. Gleda muhe kako zvrndaju po zamazanom tanjiru, kojega je oturio od sebe, posrkavši prežganu juhu. Četvero djece sniva nečujno i spokojno na niskoj posteljici, koja se izvlači ispod njegove visoke postelje, postelje koju mu je donijela žena još pred dvadeset godina, kad se uselila ovamo k njemu. Marin je bio jedinac i naslijedio je od svoga oca potpuno imanje, koje se sastojalo od četiri i pol jutra oranice, pola jutra vinograda i dva jutra livade. Zemlja je bila dobra i uz naporan rad, kojim ju je Marin njegovao zajedno sa svojim šutljivim slugom Štefanom, mogla je dati dosta njemu i njegovoj porodici, koja je tada imala samo četiri člana: Marina, njegovu ženu, slugu i sina.

Štagalj je bila prva točka na koju je Marin svratio svu svoju pažnju u početku samostalnog gazdovanja. Stari štagalj, što ga je od oca naslijedio, bio je trošan, pokriven crnom, napola istrulom slamom, i sa klimavim, raspucalim i rasušenim brvnima. »Parme« su bile tijesne i nikad nije mogao strpati u njih sve sijeno, već je jedan dio morao da ostavlja pod vedrim nebom, složivši ga u dva plasta. Uz to još, kad bi izbio negdje požar, uvijek je strahovao, da mu ne plane taj suhi krov, pod kojim su bile još suše daske, a u parmi najsuše, kao barut suho sijeno. Taj nedostatak u njegovom gazdinstvu valjalo je

ukloniti i tri godine nakon rata, već je vozio u svoje dvorište ciglu, a na drvljaniku sušile se grede i rogovi za novi zidani štagalj. S dugom od pet hiljada dinara bio je štagalj podignut i stajao je ponosno uz staru kuću, svjež i prostran. Iza štale, bile su betonirane dvije velike jame, jedna za đubre, a druga za gnojnicu. Štala je bila široka i lijepo taracana. Pod nagnut prema žljebovima, u koje se slijevala i otjecala gnojnica. Marin je zadovoljno trljao ruke i obilazio često oko svog novog štaglja. U njemu je proboravio najveći dio svoga vremena, zadovoljan, jer njegov rad nije propadao, već je sve bilo lijepo sačuvano i razumno upotrebljeno. Đubre nisu više razbacivale kokoši u dvorištu, već je ono lagano dozrijevalo u svojoj dubokoj betoniranoj jami. Sijeno je bilo pod krovom, pod crijepom, a gnojnica je klokotala u svoj zatvoreni bazen. Svaka kap morala je da se iscijedi u taj bazen i da se sačuva u njemu, a ne da, kao lani, teče svuda po dvorištu, da zaudara, i da nestaje u pijesku. Sada ona mirno čeka, dok se vedricom nalije u veliki bedanj i odveze na sjenokoše. Tamo može slobodno da se razlije i da kao crno vino napoji žedne biljke.

Jedino što ga je zabrinjavalo, to je bilo onih pet hiljada, koje mu je štagalj ostavio na grbači. Trebalo je sada te pare izvući iz gospodarstva, trebalo je kamate i dug pomalo otplaćivati; dug, dobro ubilježen i savjesno vođen u knjigama Prve podravske štedionice u Gakovcu. Tu su livade koje mogu dobro da ishrane njegove tri krave. Krave daju mlijeko. Mlijeko može da se proda. Krave daju osim toga i po koje tele. I tele može također da se proda. Tu su njive, što rode kukuruzom, a tu su i svinje, koje kukuruz vole. A svinje se također mogu prodati. Treba dakle raditi, treba uprti i skoro ćemo biti čisti od duga.

I u roku od godinu dana Đuka Marin izašao je čist iz Prve podravske, gledajući pobjedonosno tu kuću, koja nije ipak uspjela, da ga dugo drži ukliještenog u svojim mekanim gospodskim šapama.

Ova pobjeda gurala je Marina dalje: u nove borbe, u nov rad. Treba kupiti još jednu kravu da se može (par

po par) izmjenjivati u radu ta tegleća marva, čije vime vrlo lako presuši, ako se previše upotrebljava. A vime ne smije da presuši, jer ono drži kuću. Iz njega teče toplo, slatko mlijeko, koje vole i svinje i djeca, a i mljekara »Samopomoć«. Ona daje svakog mjeseca redovito gotove pare za tu bijelu tekućinu.

Doneseš dvije dojače i izliješ mlijeko u mjeru; gledaš: deset litara. I odmah računaš. Kuća je danas privredila deset dinara.

Marin povuče stijenj niže, pokrije dijete što se iskoprcalo u snu ispod gunja i udubi se opet u čvrsti lanac događajâ, koji su ga, evo, doveli do toga, da se danas opet koprca, nemoćan, u neugodnim šapama Prve podravske štedionice.

Kad je kupio i četvrtu kravu, trebalo je više krme za njih. U proljeće i ljeto može se još nekako nahraniti ta marva, ta životinja sa četiri želuca. Ima svježe trave, mladog sijanca kukuruza, troljetke djeteline i crvene djeteline. Ali zimi je jad s tim preživačima. Sâmo suho sijeno može, doduše, da napuni burage, ali vime ostaje prazno. Za vime je potrebna svježa, sočna hrana i dobar napoj.

Ne treba tu stati, dragi Đuka, može se i to popraviti, može. Može se i u zimi imati svježa hrana za marvu, ako se izgradi silos i ako se u taj silos nabacaju mlade isječkane biljke sijanca kukuruza. I Đuka Marin ide opet u Gakovac, ulazi tiho, bojažljivo, po sagovima u zgradu Prve podravske, držeći šešir poklopljen na mršavu trbuhu, i diže opet novac. Kad je izgradio taj visoki toranj od betona, ležala mu je opet na grbači Prva podravska sa dobro upisanim dugom i točno pripisivanim kamatima od dvadeset posto.

Đuka nije stao, nije se prestrašio. Radio je i otplaćivao je točno dug, koji je bio sad skoro dva puta veći, nego onaj prvi. Pazio je na svaku mrvicu, štedio je, koliko se najviše dalo, unovčio je sve, što se moglo unovčiti i dug je postajao sve manji. Da se stvari nisu izmijenile tamo na onoj bučnoj pijaci ispod pješčanog brda, u Gakovcu, taj dug bio bi do danas već isplaćen. Ali, evo, on se još i danas vuče, baš radi te pijace.

I nije samo to. Ne progoni njega samo taj dug. Ima još jedan. Noviji. Taj je također ubilježen kod Prve podravske, a ni taj nije malen.

Bilo je to 1928, dakle pred godinu dana. Zadruga je bila već utvrđena, zadrugari brojni, a posao je postao sve obimniji i razgranatiji. Nabavljali se trijeri, sječkare, separatori, nove pasmine svinja, nove vrste šljiva, jabuka, bresaka i loze. Baš sada ima godina, kako se pokrenulo pitanje da se nabave kosilice. Javili se trojica. Među njima i Marin.

Kosilica je vrlo potrebna u gospodarstvu Đuke Marina. On i sluga, samo dvojica su, koji imaju sposobne ruke u porodici, ruke koje su toliko čvrste, da se mogu cijele dane mlatiti s travom i sa zrelim žitom. Čovjek se ubija tom košnjom, kao nijednim radom. Već u tri sata moraš ustati, kad dozrije trava, a uveče možeš leći tek u jedanaest sati, jer kad sunce osuši rosu, ne možeš više kositi. I grbi se tako skoro preko čitave noći, maši, maši, a čini ti se kao da si prikovan uvijek na mjestu! Ni krave se ne miču tako lagano. Da li škripi nešto u krstima ili u kosišću, ne razabireš, jer i ti stenješ kao i ova kosa u travi i ti si svinut kao i ona.

— Mašina je potrebna seljaku. I te kako je potrebna. On radi još sve ove teške poslove golim šakama, kao divljak. Kao svinja sve mora da rinta svojom vlastitom gubicom, svojim otvrdnulim noktima i čvorastim šačetinama. — Tako je govorio Marin zadrugarima, koji su sumnjičavo gledali na te fabričke novitete, a koje bi, eto, neki htjeli da nabave, kao da su grofovi, a ne seljaci.

— Je li ugodnije, — prihvaća odmah Tutanj od Đuke, — je li ugodnije da kidaš čitavo ljeto križnice, grčeći se nad kosom, ili da pokosiš sve to u tri dana, sjedeći na kosilici, a u rukama da držiš uzde umjesto kosišća. Pa razmisli još da umjesto konja vuče kosilicu motor, a ti sjediš na motoru i vozikaš se kao kakva frajlica po livadi i slušaš, kako ti ševa pjeva nad glavom. Je li to zgodnije, ha? — kesi se Tutanj, a seljaci misle svoje. Misle, kako bi to bilo dobro i zgodno, kako ne. Ali to nije moguće, jer nemaš novaca i jer ne ćeš da se zadužiš, a ako

to nije moguće, čemu pričati o tom. Oni — doduše — danas već svi znaju, da to nije nikakvo čudo, ta kosilica. To je isti đavo, kao i mašina za šišanje kose. Nožići na kosilici miču se isto tako jedan preko drugoga kao i nožići na mašini za šišanje, samo što kosilica šiša travu, a baća Bosar šiša svojom mašinom kosu momcima, kad polaze u vojsku. To je jasno i jednostavno, ali što vrijedi, kad je skupo.

— Vi se sigurno bojite tih mašina, da vas ne ugrizu, ili da vas ne ureknu? — draži dalje Tutanj.

— O, ne, davno je to prošlo, kad smo zvali automobil elektrikom i kad smo mislili, da u automobilu zvrnda đavo, a u gramafonu da taj đavo pjeva i govori, dok u vršalici on mumlja. Davno je to prošlo, čini se, iako nema baš mnogo godina, otkako je kroz Podolje prošao prvi automobil nekoga grofa, crven i svijetao, i napunio nas strahom, baš radi te svoje đavolske crvene boje. No danas se već ni djeca ne boje automobila. Ona se utrkuju s njim kao ždrebad i viču mu kao znanci:

— automobil, automobil,
kola bez kobil!

Jest, ljude nije odbijalo toliko nepovjerenje, da ne nabave kosilicu, koliko strah pred dugom. Kosilici bi se seljak naučio, iako bi je ispočetka gledao ispod oka i s nepovjerenjem, baš kao i slugu prva dva-tri dana. Ali dugu ne vjeruje seljak makar bio taj dug učinjen i za najkorisniju stvar.

Marin nije bio toga mišljenja. On je, evo, već izgradio dobar štagalj i isplatio dug, baš s pomoću toga dobrog štaglja. On je izgradio silos i silos mu je pomogao da redovito isplaćuje dug. Zašto da ne nabavi kosilicu i da se ne zaduži na račun nje? Ukoliko se bude manje mučio košnjom, i ukoliko će manje vremena utrošiti na nju, utoliko će imati više vremena da radi nešto drugo.

I Marin se opet zadužio, kupio kosilicu, prodao jednu kravu i kupio dva konja. Radio je intenzivno, stegnuo je hlačnjak i odlazio redovito dva puta mjesečno u Prvu po-

dravsku sa novcem. Htio je pokazati zadrugarima da i seljak ide k blagostanju, samo ako hoće da se žrtvuje i da se bori s dugom. Istina je, dug traži i velike kamate, ali tu će se pomoći seljaku, kad zadruga uznapreduje toliko, da uzmogne davati i veće zajmove, a ne kao naša, koja je do sada davala zajmove samo do 400 dinara.

Ali danas (vratio se već po treći puta, već treći četvrtak, ne prodavši svinje) prijašnje vedre misli o podizanju gospodarstva, o kupovanju strojeva i umjetnog gnojiva — te vedre misli pocrnjele su i srozale se u stravični bezdan.

Stvar je danas na sajmištu potpuno drukčija, nego što je bila prije, kad su cijene padale radi zatvaranja neke granice. Onda nisu dolazili strani trgovci, pa nije imao ko da diže cijene i sve je bilo jeftino. To je moglo da traje jedan četvrtak, dva, tri najviše. Ljudi su pričekali toliko, dok se opet nisu otvorile granice i dok se opet nisu došetala ta strana gospoda da pokupuju svinje i da dignu cijene, nad ove naše domaće kramare. Ali danas stoji stvar sasvim drukčije. Ti austrijski trgovci u kožnatim kaputima šetaju, eto, svakog četvrtka po sajmištu između svinja i udaraju masne prasice debelim štapovima kao vreće, nabite brašnom i zavrću nosovima. Ne će da kupuju mnogo, a ukoliko kupuju, kupuju vrlo jeftino, jeftinije nego što su nekad plaćali domaći trgovci.

Marin je odlučio da danas mora, makar kako teško to išlo, da danas mora prodati svoja tri debela krmka, jer sutra treba da otplati dug. Ali cijena je danas pala, da bi čovjek zaplakao nad svojom mukom, nad tim debelim krmačama, ili da bi ih poklao kao što je ono Modruš učinio pred par godina.

I Marin se vratio opet ne prodavši svinje, rasrđen i gnjevan na te ljude s debelim štapovima. Putem, idući prema Podolju, odlučio je da ih nikad ne da po toj cijeni, da ih ne da, pa makar morao da skapava bez novaca. Ali ovaj mrak, što pada da bi uljuljao ljude u san i tako, zatvorenih očiju, odveo ih u novi još mukotrpniji dan, uznemirio ga opet i nije ga pustio u krevet. Treba sutra odnijeti u Prvu podravsku novac, koji je redovito odnosio, eto, već deset godina, a danas ga nema, prvi puta ga

nema, — i što da sada učini? Da bar ima zadruga novaca, ali zadružna kasa je uvijek prazna. Ljudi raznesu sve. Danas je tako teško doći do novaca, jer se ništa ne prodaje, a današnje gospodarstvo traži uvijek nove i svježe količine novca, kao što traži tijelo, da se nasiti uvijek nove hrane i da se nadiše uvijek svježeg zraka. Gospodarstvo, baš kao i tijelo, propada, oboli i suši se, ako mu ne pritječu uvijek nove i uvijek veće količine hrane u novcu.

Marin se trgne, ustane, pođe drvenoj zadružnoj kasi i — nalaktivši se na njezin ugao — zagleda se kroz prozor: ne miče li se što tamo na ulici i ne motre li ga sa ceste kakove radoznale oči?

On se trgnuo. On se boji. Zašto se boji? Pa on nema namjeru da uzme, da pronevjeri ili da ukrade. On će samo da pozajmi, da pozajmi tako da za to nitko nezna i da novac vrati odmah. Odmah, već za koji dan...

Tu, u kasi, ipak ima nešto. Tu leži bikovski fond: nekih devet hiljada dinara. Nedavno su prodali jednog starijeg bika i sad taj fond čeka, da se nabave novi mladi bikovi i da se daju ljudima na ishranu.

Taj novac tu leži i čeka, a njemu treba novac, krvavo mu treba i zašto da ga ne uzme na par dana. Istina, neugodno je to i nezgodno. Da tko sazna, da tko nanjuši onako sa strane, on bi naravno ispao kao tat, kao onaj gospodski tat, koji ne razbija kase, nego gospodski i u rukavicama pronevjeri, podmuklo, bez štropota i bez bušenja. Da se barem taj fond može dizati, pa da čovjek upiše svoj dug, jasno i nedvojbeno, onda bi bilo lako. Ali ovako? Uzeti novac, prosto izvući ga iz kase, u noći i na samo, kao tat — to čovjeka peče, uzbuđuje, izjeda... I to ne samo da je uzeti, jer nije dosta kazati, da je netko uzeo, nego je važno što je uzeo i čije je uzeo. A ovaj novac je zadružni, on je zajednički, pripada nama svima. Ja dakle ne uzimam novac jednom čovjeku, već odjedamput mnogim ljudima.

»To znači da ja onda i sam sebe okradam« — nasmije se Marin, potraži ključeve i metne ih u bravu.

Ali tko govori tu o krađi i uzimanju. Ja uopće ne uzimam, jer to je svejedno stajali novci ovdje u kasi, kao mrtva stvar, ili se oni na dva dana pretvorili u moje tele, pa blejali ta dva dana u mojoj štali. Ja mislim da je to ipak svejedno. Zar to nije zgodnije da se taj novac začas pretvori u živo nestašno tele, nego da leži tu u drvenom sanduku kao lješina, kao mrtvac. A u subotu ćemo onda lako — jer u subotu je veliki đurđevdanski sajam u Gakovcu — onda će biti vrlo lako da tele pretvorim opet u zadružni novac, kojega ću ja eto sad da pokradem.

Marin digne poklopac, nakon što je otključao sve tri brave, i počne prekapati papir.

Ta zadružna kasa izgledala je kao svaki drveni kovčeg, kojega momci nose u vojsku, a kasa je bila samo po tome što je imala tri različite brave. Jednu u sredinu, a dvije na krajevima. Jedan ključ imao je obično Marin, jedan Brezovac, kao predsjednik, a treći je nosio Tutanj kao član nadzornog odbora. No ta praksa nije se nikad ustalila. Uvijek je sva tri ključa nosio Marin kao blagajnik i čuvar kase, koja je skoro uvijek prazna, jer ljudi razvuku sve, što se nađe u njoj. Zato baš i nisu ova druga dvojica smatrala potrebnim da nose svoje ključeve, već su ih redovito ostavljali kod Marina kao kod čovjeka, koji je pouzdan i pošten, i u koga se može vjerovati. Što je slučajno imao da preleži neko vrijeme u toj kasi novac bikovskog fonda, na to se nitko nije ni obazirao, niti se itko sjetio da podijeli ključeve.

Marin je upravo šuštao po kasi, prebirući papirnate novčanice, kad uđe njegova žena Tereza, koja je dotad prala suđe u kuhinji. Ona priđe stolu, da uzme zamazani tanjir iz kojega je Marin prije posrkao prežganu juhu. Rukavi su joj bili zasukani do lakata, ruke mokre, a lice duguljasto i zašiljeno od sjene njezine crne, na oči navučene, marame i blijedog svijetla potuljene lampe.

Marin je uzdrhtao kad je čuo kako se otvaraju naglo vrata i kako netko slobodno ulazi. Uplašio se. Htio je da odbaci taj čudni đavolji papir što šušti i da naglo zalupi poklopac kase. Ali, videći da je to ušla žena, ostane u

istom položaju, slušajući kako mu odlazi krv, koja mu je malo prije navrla u lice.

— Što nisi već u krevetu? Šta tu prebireš? — pita ona.

Čuvši te riječi i osjećajući još, kako mu plazi krv s lica, odgovori on nasmijavši se obijesno:

— A, evo! Kradem zadružne pare.

Đurđevo je osvanulo tmurno, blatno i vlažno. Zora kao da nije nikako ni svanula. Dan se bez nje izvukao iz vrbika sav prokisao, čađav, namrgođen i pospan. Gakovac se u tom danu rasplinuo u nedogledne širine sa svojim sitnim seljačkim škatuljama — kućama. Sve je to prileglo zemlji, samo je toranj otišao u visine, izvukao se iznad svega i rasplinuo u maglenoj visini. Oko njega vide se jasnije dvije-tri katnice grupirane u pravokutnik. Tu je kuća gospodina Sabića, advokata, jedna kafana, Prva podravska štedionica, građanska škola, Porezni ured, jedna brijačnica i dvije Osnovne škole.

Iza toga elitnog četveroruka nižu se razne druge vidnije škatulje. To su stanovi gakovačkih purgera, pisarčića, mjernika, poštara i trgovčića. Sve ostalo, do u maglene horizonte, razbacana je gruntaška rulja; zbijena po ulicama i razbacana po Peskima i Konakima.

Danas je sajam i ljudi promiču pod kišobranima, zavrnutih nogavica i pridignutih sukanja. Cestom drndaju kola za kolima. Trese se u lotrama telad i bleji, a vuku se krave, ždrebad i konji vezani za šaragle. Cesta se blješti pod tim šturim osvjetljenjem kao ustajala nepomična rijeka, jer je blato toliko razgaženo, da je žitko kao žbuka i da se cakli kao rastaljeno željezo.

Pri dnu glavne gakovačke ulice nalazi se travni otok — marveno sajmište. Na taj otok kao da vode svi putevi. Sa istoka prilazi bojažljiv mali puteljak iz Podolja, sa juga puzi isto tako mali gmizavi putić iz Repovca, sa zapada slobodnije pritječe put iz Martinaša, a sa sjevera slijeva se bučno široki drum iz Gakovca.

Svako selo zauzelo je svoj dio na sajmištu, dio koji je najbliže onom putu, po kojemu to selo mora doći do

sajmišta. I Podolje je tu: Markuš, Mrak, Kosir, Čemer, Balog, Marin, a i Tutanj se vrze između kola, krava, teladi i ljudi.

Kosir gleda nepomično u šarenu buku i repove, što mlataraju iznad krpenjača: žutih, bijelih, rumenih, smeđih...

Mrak je naslonjen na betonski stup sajmišne ograde i zuri neodređeno i tupo u žuti vodopad, koji pljušti ispod jednog podignutog kravskog repa.

Čemer je naslonjen na toplo tijelo svoje Lise i gleda neodređeno kao i ona, samo on misli o svome dugu što se još vuče kod Škanjca, a Lisa ne misli ništa. Ona samo živi, žvače, preživa, podriguje...

Marin je ispregnuo konje, vezao ih za šaragle, a sada je naslonjen na lotre i osjeća toplu, vlažnu i rumenkastu njušku kraj svoga uha. Tele je tužno i traži svoju veliku mater i njezino toplo, nabito vime.

Sajam potmulo buči, kreće se, šareni, cvrči pod bijelim šatrama na vrućoj masti, na sirovom mesu, na krvavicama... Ljudi krstare, opipavaju kravska stegna, otvaraju kravske gubice, vuku nabijena vimena, udaraju po kukovima, vode par koračaja lijene začuđene krave, gledaju njihove noge, kako zašikuju u hodu i opet odlaze. Ljudi njuškaju, gledaju, ispipavaju, ali samo šute, šute i odlaze. Nitko ne pita za cijene, jer cijene su čudna stvar. U njima se možeš grdno prevariti, ako odmah u početku sajma pokušaš da ih utvrdiš. One nisu nikad zaobljene i stalne. One još sad vriju potmulo i nerazumljivo kao i taj sajam, vriju negdje između tih krava, miješaju se i kao da se u nekoj tihoj boli rađaju, da odjednom začude sve te ljude što tu šetaju: i one, što žele da kupe, i one, što žele da prodaju.

Oko deset sati razvuku se oblaci nad šarenim mravinjakom i sunce bljesne na svježu balegu, na žitko razgaženo blato, na ljude što čekaju i na ljude koji hodaju i traže.

Pljesne prvi dlan, da se zatrese glava.

— Petsto.

— Ne, tristo!

Pljesne drugi dlan još čudnije.

— Dvije i po!

— Hiljadu. Ni pare više.

Pljesne treći.

— Dvije.

— Hiljadu!

— Štaaa?

Došli su Talijani u šarenim »pepitenim« hlačama, sa širokim zelenim šalovima, podbula bezizražajna lica i razmahnuli se po sajmištu, udarili debelim mesnatim ručetinama o sive seljačke dlanove i uokvirili, dosada nejasne, mutne cijene.

Cijeniš dvije hiljade, Talijan daje jednu. Cijeniš dvije i po — Talijan opet daje jednu. Cijeniš tele petsto, Talijan daje jedva tristo. Začudiš se, razljutiš... Da pljusneš u ta kramarska podbula i bezobrazna lica. Da ih popljuješ, da se okreneš i da odvedeš kravu opet k njezinim jaslama.

Oni se ne ljute. Ako ne ćeš, okrenu ti leđa i odu, da ih više ne vidiš.

Koliko će tek naši mesari da dadu, kad su ti strani trgovci, koji su i držali dosada naše cijene na visini, tako bezobrazni.

Seljak se stisnuo uz kravu, udario teleću gubicu, što ga njuška oko uha i seljak mrmlja i čeka neumorno.

Jedanaest sati je. Nitko ne dolazi. Seljak čeka nepomično, tupo, strpljivo...

Nitko ne dolazi.

Zazvoni podne, seljak se pokrene, istegne vrat, gleda u šešire, koji se pomiču među kravskim tjelesima i čeka, čeka još...

Nitko ne prilazi, nitko ne pita, nitko ne kupuje.

Iza podne dolazi opet Talijan. Opet pljesak sa zažarenih dlanova. Ljudi se skupljaju, slušaju pogađanja i natezanja i opet idu natrag k svojoj marvi.

Cijene su ostale iste.

Talijani ne popuštaju. Seljaci ne daju po toj cijeni, ali Talijani ipak ne popuštaju, iako ne mogu za tu cijenu gotovo ništa da kupe.

U jedan sat svijet se razilazi i vašar se prorjeđuje. Ostaju samo oni, koji su primorani da prodaju poštopoto.

I ljudi se opet razliju po putevima, spuštene glave, zamišljeni. Drnda se netko na kolima, a glava je teška, puna bučnog sajma, nadvikivanja, meteža. Puca lubanja, trese se, ponire, kao da se otkida od čovjeka, pada u glib i hrska pod točkovima.

Ljudi šute, sreću se slomljenim pogledima, u kojima gori samo jedna čudna, teška riječ: kriza.

Kriza, kriza, kriza!

— Otkuda kriza, kume, odjednom? Otkuda dođe k nama, da nas davi?

— Iz svijeta, baća, s Talijanima.

— Da nas grize, izjeda, davi...

— Da nas grize, jest, da nas grize — zato se i zove kriza. Ta to ti je isto kao i kad kažeš: griza, hijena, zvijer. To je isto, baća, isto.

— Tako nova riječ, danas prvi puta je čuješ, a opet tako poznata riječ, kao da je uvijek nosiš uza se u džepu.

— O, poznata, baća, i suviše već poznata:

Prodaš tele
za cipele,
prodaš kravu
za opravu.

— To je, eto, kriza!

A na putu prema Podolju voze se Marin i Tutanj i razgovaraju.

— Vidiš li ti to, Đuka: granice nisu zatvorene, a cijene da pljuneš na njih.

— Oooo, da! — odgovara Marin. — Već prošli put na svinjskom sajmu opazio sam to. Austrijanci dolaze, Talijani dolaze, ali obaraju cijene — ne dižu ih više. Moralo se nešto dogoditi tamo prijeko iza granica.

— To hoću baš da ti kažem, — govori Tutanj i kopka nešto po džepovima. Iz malog džepića na prsima iščeprka debelim prstom, kao balu iz nosa, komadić zgužvanog novinskog papira. Razvije ga i izgladi na koljenu. Zatim ga prinese do Marinovog lica.

— Vidiš taj komadić novina? Htio sam da ga popušim, ali me odvratila od toga jedna čudna vijest, koja je štampana baš na tom papiru.

Marin je s pažnjom promatrao taj znameniti komadić izlizanog papira, ali nije vidio ništa naročito. Vidio je samo to da je taj komadić iskinut iz novina — možda iz »Jutarnjeg« ili iz »Novosti« i da su na njemu dvije crte, a između njih neka sitna slova, koja se ne daju odmah pročitati.

— Vidiš, taj komadićak novina uputio me je: što se to događa vani u svijetu i što to dopušta trgovcima, da najedamput plaćaju tako ništavno seljačke proizvode.

Marin uzme papir iz kovačevih ruku, nagne se nad slova i polako počne razabirati riječi, jer su kola drmala ruke i slova su skakutala u njima kao buhe. Marin iza kraće stanke razabere ovo:

AUSTRIJA UVOZI SVE
VIŠE STARIH KONJA,
DOK UVOZ SVINJA
NEPRESTANO OPADA.

— No? — pita Tutanj, nestrpljiv od dugog čekanja.

— Jasno mi je samo to, da Austrija uvozi sve više starih konja, ali mi nije jasno: z a š t o uvozi sve više konja? — odgovori Marin i preda papir kovaču.

— Što misliš, Đuka, čemu služi ta stara kljusad.

— Čemu? Ne znam!

— Sigurno ne za konjske trke.

— Sigurno! — nasmije se Marin.

— A sigurno je da ni u gospodarstvu ne mogu vrijediti ti stari kosturi.

— Čemu bi onda služili?

— Ako se oni uvoze sve više na račun svinja, onda je jasno i čemu se oni uvoze. Sigurno da ih netko poždere, misleći da jede svinjetinu.

— A tko hoće da jede konjetinu umjesto svinjetine?

— Onaj, koji je do sada naučio da jede svinjetinu, a za svinjetinu danas više nema para.

— Da, sad razumijem! Čitao sam u novinama dosta o tom. Nezaposlenost raste, a nezaposleni nemaju para. Oni moraju biti sretni, ako osjete, da im u ustima pucketa i konjetina.

— Jest! A ti moraš biti sretan, ako se uopće netko nađe da te riješi tvojih svinja ili krava, a ne da ti još dade koju paru za trud. Oni u Austriji zadovoljni su da grickaju konjsko meso, a ti budi zadovoljan da pokazuješ svijetu guzove kroz rupe na hlačama, starima tri godine.

Tutanj se nasmije, skoči s kola, jer su stigli u selo i uputi se prema kovačnici.

Marin potjera konje prema kući, koja je bila u Gornjem kraju do Škanjčeve trgovine.

Pred vratima dočeka ga sluga, i uputi, gledajući u lotre iza Marinovih leđa:

— Prodali?

— Potepo! — odgovori Marin kratko i skoči s kola.

Skidajući hamove, mislio je o tom, kako bi zapravo morao danas da isplati slugu, jer mu je na Đurđevo došao i jer ga je svake godine redovito isplaćivao na taj dan. No danas nije imao novaca. U deset godina ovo je prvo Đurđevo, o kojem ne može ni slugu da plati. Ove tri stotine, što ih je dobio za tele, nisu dovoljne ni da otareš njima stražnjicu, a ne da i slugu isplatiš i da vratiš novac bikovskog fonda.

— Jesi li prodao? — pita žena došavši odnekuda, a da nije ni primijetio, otkuda je izbila.

— Ne pitaj radije!

— Kako da ne pitam?! Nego... hoćeš li sada da jedeš nešto?

— Nemoj ništa donositi.

— Ali govori! Čudan si. Šta se desilo?

— Evo! Na! — i on baci na sto pred ženu tri otrcane stotinjarke. — Eto, to se desilo! Toliko sam danas dobio za tele. — Nakon kraće stanke: — A šta ćemo sa Štefanom? Neka čeka! Ne?

— Ne će — kima zamišljeno žena. — Kaže da je već skoro go i da mu novac treba.

— Treba...

— Istina je! Odijelo već u krpama otpada s njega.

— Ja ga ne mogu platiti.

On ušuti, udubi se u misli, a onda se razdraženo trgne:

— Ali neka! Večeras ću mu dati novac. Izvadit ću opet iz kase. Prodat ću u četvrtak svinje, a on neka ide. Slugu više ne možemo držati. Ne može se danas izvući iz gospodarstva ni toliko da platiš jednog slugu.

I opet poslije jednog pazarnog dana spušta se noć nad Podolje, zgrće ljude u postelje i nosi ih u teški znojni san, a Marin opet ne može da legne, već gleda staru drvenu kasu i zavlači u nju šaku. Šuška papirima u toj nijemoj, ćoravoj noći kao štakor.

Ujutro je naslonjen na prozor i gleda, kako iza Škanjčeve kuće zamiče njegov stari sluga Štefan, noseći na leđima par svojih cunja, zavijenih u šareni rubac. Odlazi, eto, sluga njegov, njegovo čeljade, koje se već deset godina mrcvarilo s njim zajedno na tom posnom gruntu. Odlazi sluga, a on naslanja vruću glavu na mokro staklo i to je jedino, što mu u tom trenutku godi. Eto, na ulici je opet jedan nezaposleni više, a on ostaje u ovoj krovinjari sam. Na ulici je jedan nezaposleni više, a ovdje u sobi ostaje jedan p r e z a p o s l e n i više, jedan koji će se i dalje kinjiti i mučiti, a od te muke ne će imati ništa, do slomljenih križnica i istrzanih živaca. I misli Marin tako, kako bi bilo mnogo bolje poći s jednim zavežljajem na leđima beskrajnom cestom, kao što odlazi taj sluga, nego ostati u tom paklu: sam, bez nada i radosti.

»O, kad bi se mogla svući ta koža, ostaviti ta porodica i prezreti zemlja; kad bi se mogla prezreti i odbaciti, kao što se prezrivo odbacuje gnoj iz velikog, nesnosnog čira!«

Tereza, Marinova žena, vuče se po kući već nedjelju dana sva izmoždena, skupljena i kao da je prelomljena u pasu. Često usred posla, vrebajući da je otkuda ne gleda muž, sjeda na stolicu i hvata se rukama za trbuh i gnječi ga kao podbuhlo tijesto i krivi lice u bolnu grimasu.

Marin promatra ženu ispod oka, promatra široki laneni ubrus kojim je podvezala trbuh, gleda njezine pofu-

rene stisnute usnice, njenu crnu, uvelu kožu pod očima i razbija glavu o toj ženinoj bolesti. I šuti.

Prošlo je već pet dana, a Marin viđa neprestano taj stari laneni obrisač na trbuhu ženinom i crne kolobare pod njezinim očima, no ona uporno šuti, pa se ni on ne usuđuje upitati štogod o tom njezinom gnjilom trbuhu. Prošla su još dva dana, a onda osmi dan zateče ženu, kako se presavila na stolici gnječeći zasukanim rukama trbuh i stenjući potmulo, kao što stenje stelenka. Oko nje bili porazbacani zamazani tanjiri, jedan čađavi lonac i zagorjela tepsija.

Taj položaj u kojem je zatekao ženu, prisili ga napokon da je zapita:

— Što ti je? Što prevrćeš očima?

— Ništa! Tako... — odgovara neodređeno žena.

— Vidim da mijesiš trbuh već osam dana, kao da to nije trbuh već tijesto od raženog brašna.

— Idi radije i gledaj svoj posao! — obreca se žena na njega i počinje opet prati jedan tanjir, oblijepljen tijestom.

Drugi dan srete je opet presavijenu nad hljebom što ga je počela mijesiti u jednoj drvenoj zdjeli.

— Boga ti tvoga, ili lezi već jednoć, ili radi kao što treba!

— Da legnem! A ti ćeš zamijesiti ovaj kruh? I djecu ćeš oprati.

Marin srdito zalupi vratima.

Za tu ženu nije ga vezalo već ništa, samo zajedničko teglenje i dječurlija. U mladosti ju je još katkada i poželio, a od napada pokojnog oca uvijek ju je zaštićivao. Ali danas su njih dvoje sami pod tim krovom, sami tegle, ljute se, žderu sebe sami i žderu jedan drugoga, glođu se kao životinje u tijesnom gvozdenom kavezu iz kojega nema izlaza.

— Prilegni bar popodne malo, a nemoj se tu po sobi zapletati pijano kao patka s otsiječenom glavom, — govori joj on, vrativši se opet u sobu.

— Ostavit ću porazbacano suđe, je li? Neka se kupe muhe i neka se ti spotičeš o te zamazane lonce i tanjire s tim tvojim štalskim kopitima.

— Neka! Crkni onda!

Zalupi opet srdito vratima.

Kad se jednog dana vratio s polja, gdje je sijao djetelinu, nađe ženu u krevetu: ležala je na leđima, blijeda i šutljiva, zatvorenih očiju. I da se ne cijede debele kapi znoja po licu, mislio bi čovjek, da je mrtva.

Priđe tiho krevetu i pogleda je bez riječi. Mora da je zbilja opasno, kad je sama, eto, legla u krevet.

Ona pomakne vjeđe, pogleda koso ne mičući glavom, a onda opet vrati pogled na strop.

— U kuhinji... na stelaži... imaš tamo krumpira ... Uzmi sam... — izgovori umornim glasom, blijedim kao njezino lice.

— No što je? Govori već jednoć. Trebaš li liječnika?

— Ne! Nije potreban! Idi... Imaš tamo... na stelaži... isto... imaš i malo sira... U plavom tanjiru... Vidjet ćeš...

Marin bi u tom času zgazio tu trulu ženu, tu žutu smežuranu lješinu. Ta kao da ne osjeća više sebe, kao da se ne osjeća ni sada, kad već crkava. Ostale su joj samo još na životu te sitne brige, to kuhinjsko staranje, to zamazano suđe...

— Prokleta narav! Sve drugo govoriš, samo ne što hoću da čujem. Govori već jednoć, što te boli: želudac, crijeva, trbuh...?

— Ništa! Što stojiš tu! Malo me boli maternica... Stara bolest. Ništa! Proći će... Idi sad već... Na stelaži tamo... Uzmi sam za danas.

Ujutro ne može da ustane. Teškom mukom, uz bolno grčenje lica, uz teške kapi znoja, pridiže se na laktove i govori mužu isprekidanim glasom, mučnim, kao da taj glas prolazi kroz neku ranu i kao da tu ranu teško povređuje:

— Umij maloga.

— Počešljaj malo Janicu.

— Vidi, imaju li svinje dosta.

— Jesi li nalio patkama vode?

— Što to riče Šarava?

O sebi ništa ne govori, ništa ne traži i ništa ne će da uzme. Marina to ljuti. Ne može više da šuti. Svršivši posao u štali, stoji opet kod kreveta i uporno navaljuje.

— Ne idem danas nikuda. Vidim, da ti je sve to gore. Moraš doktoru! Jesi li razumjela?

Žena samo maše glavom: Ne, ona ne ide k doktoru. Marin nastavlja s još većom srdžbom:

— Što si ti sa sobom uradila? Nikada prije bolest nije bila tako jaka. Nikad prije nisi tako dugo ležala od te maternice i nisi tako stenjala kao danas? Govori sada! Izlaza nema više! K doktoru moraš! Upregnut ću konje i ja te vozim. Ne ću, da mi tu stenješ čitave dane, a mene u polju da čeka sadnja.

Žena osjeća, da je muž više ne pušta, već je lomi tim pitanjima i gura je, da ipak progovori. Vidi: bolest ne kreće na bolje, a i kukuruz valja posaditi. Mora da ide u bolnicu. Nema sada drugoga izlaza.

Ona teško uzdahne...

— Priznajem... Bila sam opet zanijela... Onda sam otišla jednoj babi... Ne poznaš je ti... U Gakovcu je ona... Vretenom mi je čeprkala... Ali idi, idi... ostavi me... nemoj da me mučiš...

I ona nemoćno spusti glavu na jastuk, zanijemi i istisne iz grudiju dah kao iz mijeha. Sve je tiho, ukočeno, samo se jedan prst grči na crvenom poplunu kao otkinuta paučja noga.

Marin za sobom zatvori tiho vrata, izađe u dvorište, srkne požudno jutarnji svježi zrak, a onda se nasloni na kola, koja čekaju spremna pred kućom, da povezu pregaženu patnicu.

Izrodila mu je četvero djece u doba, kad je još gospodarstvo napredovalo, širilo se, raslo. Rađalo je i to gospodarstvo svake godine po nešto: novi štagalj je iznikao kao iz zemlje, četvrta krava u štali mljela je veselo djetelinu, rastao je uvis silos kao da prkosi začuđenom selu i napokon se kosilica zakotrljala po livadama, a dva riđana,

širokih pleća, rzala su pred njom vedro kroz tihu, široku ravnicu.

Rađalo je njegovo gospodarstvo, pa i njegova žena mogla je da rađa. Štagalj je donio Tomeka, Lisa Janicu, silos je izbacio Katicu, a iz kosilice ispala je Martica. Veselo je bilo gledati tu djecu, kako širokih, začuđenih očiju puze po dvorištu, što je raslo, vrelo i što se širilo kao bređa krava, puno teladi, živadi, prasadi, puno nekog neodoljivog života, koji vidljivo svakog dana raste za stopu, kao vrbova šiba kraj kanala.

Danas je to njegovo gospodarstvo suha grana, što ponire sve više k zemlji i što krcka kao da će se svakog časa srozati i poklopiti sve pod sobom. Nekad je on svoj trud zamjenjivao za kosilice, cigle i za beton. Danas taj trud može samo da njega samog uništi, jer oni, koji su prije jeli njegove svinje i telad, danas žvaču samo žilavu konjetinu. I sluga mu je nekad privređivao više, nego što mu je morao platiti, dok je ove godine zaradio taj sluga više na njegovu vlastitom gospodarstvu, nego on sam kao gazda i kao vlasnik svega toga.

Djeca na ovakvom gospodarstvu nisu više izgledala kao mali, bezbrižni stvorovi, već kao bube, što nagrizaju lišće, koje već i samo vene. Još je Tomek, koji će svršiti skoro pučku školu, mogao nešto i da pomogne u poslu. Ali ova ženskadija. Treba misliti već sada na njihovu udaju, a gdje ti je novac i gdje ti je zemlja? Blagostanje, koje je rodilo tu djecu, prije je izraslo u bijedu, nego što su ta djeca izrasla do samostalnog čovjeka. Kako se prilike vratolomno mijenjaju! Ne možeš zahvatiti okom njihova pokreta. Prilike prestižu čovjeka, ustoboče se pred njim i zateknu ga nespremna, začuđena. One donose, eto, krizu, turaju njegovu šaku među šuštavi papir bikovskog fonda, probijaju vretenom jedno biće od tri mjeseca i lome, eto, ženin život kao slamku.

Marin ulazi opet u sobu, gleda ženu i gleda drveni kufer s tri brave.

Prošlog četvrtka prodao je ona tri krmka za osam stotina dinara, stavio je taj novac u kasu i bio je mirniji, iako ta svota nije podmirila sav manjak. Prodat će

se još nešto, mislio je, pa makar kako jeftino, samo da se zakrpi ta neugodna rupa u zadružnoj blagajni.

Sad opet stoji pred tom kasom i grčevito stišće šaku, koja treba opet da zaroni među papire na dnu drvenog sanduka. Žena stenje, grči se i već jauče glasno, a Martica je začuđeno gleda, prinoseći k ustima neku staru, zarđalu žlicu.

Marin ne zna kome da priđe: ženi ili kasi; kase se boji i zato prilazi postelji.

— Jako te boli? — pita tiho, nagnuvši se nad glavu, koja isijava znojavu, kiselkastu vrućinu.

Žena ne otvara oči, već samo iskrivljuje lice, stenje i jauče još glasnije.

I on grči lice, stišće usnice i šaku, i mutnih očiju prilazi opet kasi, jer u bolnicu se ne može bez novaca.

U PODOLJU SE KOPALI KUKURUZI ...

U Podolju se kopali kukuruzi i sve je bilo u polju: i muževi, i žene, i starija djeca. Sunce je blještalo nad praznom ulicom i ocrtavalo grbave sjene kuća i plotova po bijeloj isušenoj stazi. Lupe tek po koja vrata za pogrbljenom staricom, koja izlazi iz vrta da skuha ručak težacima.

Podoljem korača nepoznat gospodin, srednjih godina, izdužena i otomboljena lica. Gleda taj gospodin u prazna, čista dvorišta i misli o dobrom radinom seljaku Podravcu, koji je uzor hrvatskog seljaka i hrvatskog zadrugara; gleda prostrane štagljeve i ograđena četvrtasta đubrišta; gleda pogdjekoji plug ogrtač i kopač, pun svježe zemlje i na donjoj usnici titra mu smiješak zadovoljstva. Taj smiješak ublažuje mu inače mrk izgled lica, što ga ono dobiva naročito od debelih crnih brkova.

Korača taj gospodin Podoljem i pun nekog sunčanog vedrog zadovoljstva prenosi svoj pogled s tih štagljeva i đubrišta u svoju uzbuđenu nutrinu, u kojoj vrije i u kojoj se mijenja to malo podravsko selo u zanosnu sliku budućnosti.

Kao mladić još koračao je on takvoga jednog sunčanog dana Danskom. Upijao je svaku sitnicu u toj zemlji i ponio sve to sa sobom u svoju siromašnu zemlju, odlučivši da će sav svoj život dati za to, da ta zemlja pođe naprijed. I tako on deset godina radi u zadružnom pokretu, obilazi sela i nosi u sebi nezaboravljenu sliku iz mladosti — Dansku. Sunčane, široke bašče, velika, jedra marva i ljudi zadovoljni i siti — sve to ne zaboravlja se lako u ovoj gladnoj, napaćenoj zemlji.

Te, deset godina stare slike iz Danske, ređao je on i danas pred svojim unutrašnjim očima i uspoređivao ih sa slikom ovoga malog seoceta. Tražio je znakove napretka po kojima bi seoce bilo slično njegovoj slici — idealu. Po koji bolji štagalj, koja kosilica i silos, pa čak i zidana ograda uzradovala ga je toliko, da je pomišljao načas, kako korača kroz daleku Dansku. Ipak ga u tome smeta po koja neugledna kuća pokrita slamom, ali on ipak to radosno uzbuđenje ne pušta tako lako od sebe. Napredno selo potiskuje staro patrijarhalno, a to on vidi na svakom koraku i to mu je dosta.

Te velike zanosne misli dovele su neznanca od trgovčeve kuće i videći na vratima dućana jedno živo biće, jednog dečka u plavoj bluzi, sjeti se on, da zapravo traži podoljsku zadrugu i da bi mu taj mali šegrt — prvi čovjek koga je dosad sreo u selu — mogao reći, gdje će je naći.

— Je li, mali, znaš li, gdje se nalazi zadruga! — pita nepoznati gospodin zabezeknutog dečka, ne gubeći ni malo od onog radosnog osjećaja, koji mu je ostao od malopređašnjih zanosnih misli.

— Tu, odmah, tu kod susjeda! — pokazuje mali slamom pokrivenu Marinovu kuću.

— Ova prva kuća? Ne?

— Jest! Susjed...

Gospodina je začudilo, što je u tako trošnu i nimalo dansku kuću smještena tako važna ustanova kao što je zadruga. No pošto je ušao u čisto prostrano dvorište, pređašnje zanosne misli opet mu se povrate. Pogleda letimično te velike gospodarske zgrade, novi svinjac i dvije djevojčice

koje se igraju u pijesku kod bunara, uđe kroz niska vrata, sagnuvši duboko glavu.

U uskom hodniku, na podu od nabijene zemlje, sjedila je i treća djevojčica, najmlađa Marinova kćerka, Martica. Dignuvši glavu gledala je začuđeno nepoznatog čovjeka s debelim obješenim brkovima. Kroz jedna vrata, poluotvorena, vidio se dio peći i pored nje jedna ženska leđa.

— Dobar dan! — pozdravlja gospodin, i kad se žena lagano okrenula, vidio je, da ga gledaju dva začuđena staračka oka, puna bora i staklenog svjetlucanja. Da prekine staricu u neugodnom ćutanju i začuđenom promatranju, upita odmah dalje, ne čekajući odgovor na svoj pozdrav:

— Je li ovdje zadružni blagajnik?

— On je sad u polju, gospon. Kopaju danas kukuruz. A treba vam?

— Jest, treba mi nešto radi zadruge.

— Ja ću maloga poslati po njega odmah.

Ona hoće da pođe u sobu i onda pita, okrenuvši se na vratima:

— Hoćete li u sobu? Malo da sjednete?

— Ne, ja ću ostati u dvorištu, — veli stranac, izlazi i, gledajući s napregnutim interesom dio silosa što proviruje iza štaglja, ne čuje, kako starica govori zabrinuto, stojeći na vratima, da je Đuka, taj zadružni blagajnik, koga oni gospon sad traže, jako nesretan, kako mu je žena u bolnici i kako ona, kao njegova punica, sada ovdje pomaže u kući, kako čuva tu sirotu dječicu, kako se ždere s tom mladinom i kako lijekovi i bolnica, bome, danas puno koštaju.

I dok neznani gospodin gleda u Marinovu dvorištu silos, novi štagalj i betonirano đubrište, dok se oduševljava tim naprednim gospodarstvom; dok četiri dječja oka gledaju toga neobičnog čovjeka u sivom odijelu i dok muču tiho krave, probuđene nenadanim koracima, žuri se iz polja Marin, zamišljen, a uz njega trčkara i pristizava ga Tomek.

— A je li taj gospodin bio već kada kod nas? — pita Marin sinčića, jednako se žureći.

— Ne, tata, ja ga nisam vidio.

— A kako izgleda taj gospodin?

— Ja sam ga vidio samo s leđa. Ima nekakvu kožnatu torbu pod rukom.

— Drugo ništa ne znaš? Zašto me treba?

— Baka je samo rekla da odmah dođeš.

I Marin se žuri još jače, misli ga napadaju još bjesnije, a neizvjesnost goni do očajanja. Gospodin neki tamo u njegovu dvorištu čeka sa nekakvom kožnatom taškom pod rukom. Stoji i čeka baš, eto, njega. Nije to dobro, misli Marin, dok seljaka čeka u dvorištu neki nepoznati gospodin s taškom pod svojom gospodskom miškom, a seljak mora da ostavlja plug u polju, da bi se što prije sreo s tim gospodinom. Čim te neki gospodin čeka, to je zlo; a ako taj gospodin ima još i nekakvu napuhnutu kožurinu pod rukom, onda je to još gore, misli Marin i usporuje hod. Možda je to kakav čovjek od suda, ili od advokata, a možda i od »Prve podravske«.

Marin se požuri, da što prije stigne do svoga dvorišta i da vidi zašto ta taška tamo čeka i zašto baš njega čeka, a nikog drugog iz čitavog sela. Već počinje selo: škola, kovačnica, Zadružni dom, a evo tamo iza zavijutka vidi se Škanjčeva vila, dok tamo još dalje viri i njegov dućan koji je skrio Marinovu neuglednu, nakrivljenu kuću.

Možda je to kakav činovnik od Saveza, pa je došao da obiđe zadrugu, uznemireno pomisli Marin, kad se već nalazio blizu kuće i ta ga pomisao zaustavi sasvim, a srce mu zaklopoće. Kako se prije nije sjetio na to! O, onaj drveni kovčeg, cinoberaste boje s bijelim slovima na prednjoj strani, zar ne bi mogao da ga danas dotuče, da ga proguta. Zar baš danas ne bi on mogao propasti u onu crnu rupu, koju je ostavio tamo na dnu kovčega? Zar ne bi mogao danas? Ostao bi iza njega samo taj prazan kovčeg i na njemu tek njegovo ime, naštampano bijelom bojom: Marin Đuro, 26 regimenta. Da, da! Nosio je on taj »kufer« po Galiciji, vukao ga po obalama Pijave i nije taj »kufer« nikad zinuo na njega tako krvoločno kao sada,

godine hiljadudevetstodvadesetidevete, kad nije ni u ratu, ni u zarobljeništvu i kad taj »kufer« nema ništa novo, samo tri brave, što mu ih je pribio majstor Tutanj. Ali taj kovčeg nije više »kufer« gemajnera Marina, već je to zadružna kasa, koju je taj nekadašnji gemajner Marin opljačkao do kože.

Marin protrljao čelo i osjeti na njemu debele i vruće kapi znoja. Kuda da ide i što da učini? Da je bar prodao negdje konje ili krave, pa makar skapavao od gladi i napora. Samo da je zatrpao to jezivo krokodilsko ždrijelo na dnu kovčega. Ali on se dosada kolebao: ako proda krave, čemu mu onda silos, a ako proda konje, trebao bi sam da vuče kosilicu, ili da je baci pod strehu, da ju pojede rđa. Tako se Marin kolebao između te dvije nemogućnosti skoro mjesec dana i nije ništa učinio, a sad ga možda čeka tamo u dvorištu neki nepoznati čovjek iz Zagreba, da mu slomi šiju, da ga dotuče, da ga prikolje, kao što se prikolje oboljelo svinjče.

Što da učini, što da učini? No možda to i nije činovnik od Saveza. Možda je to kakav obični pisarčić od suda. To je bila jedina misao, koja mu je dala snage da pođe dalje. Zašto da čovjek misli uvijek na najgore, zašto da čovjek sam sebe ždere, kad i onako u životu ima dosta stvari koje ga izjedaju, misli Marin ulazeći u dvorište.

No, to najgore ipak se dogodilo. Čovjek u sivom odijelu, sa taškom i debelim obješenim brcima, bio je činovnik »Saveza hrvatskih seljačkih zadruga« i došao je ovamo u Podolje da kontrolira rad ove mlade zadruge. Tako je doslovno razumio Marin, držeći u svojoj ruci mekanu i bijelu neznančevu ruku.

— Odmah ću otići po odbornike i po pretsjednika. Još ćete malo da pričekate, — kaže zbunjeno Marin i steže dah, skuplja snagu i napinje vid, jer mu se, eto, zamaglilo pred očima od silne krvi, koja je navalila u glavu.

— Malo ćete da pričekate, — ponavlja Marin još jednoć i, ne čekajući odgovor, pođe prema poluotvorenim drvenim vratima, koja su mu se u taj čas učinila kao jedan jedini slobodni izlaz iz tijesnog, nesnosnog prostora.

Samo dalje, samo dalje, što dalje od te napuhnute obrazine, od te napuhnute taške, od tih napuhnutih gnjecavih ručetina, od tih znojavih prstiju, koji privlače kao pijavice, a dlanovi se bijele na suncu kao trbusi krepanih žaba. Samo dalje, što dalje od prokletog bezdna, koje zjapi tamo u kući na dnu drvene kase, ispod nekih bezvrijednih papira išaranih brojkama i nezgrapnim slovima. Samo dalje od svega toga, nekuda, nekuda... Samo dalje...

Marin zastaje na ulici i sluša, kako mu u grlu udara srce, kako ga steže to široko uznemireno srce u grlu i usisava sav dah, sav okolni zrak, a usta su suha i žude zraka, što više zraka, zraka... O, da čovjek nije takva kukavica, takva prokleta sitna gnjida, udario bi tom natečenom glavom u ovaj zidani ugao, ispljuvao bi to krvavo srce kroz suha, oparena usta i izgrizao bi bijesno čovjeka koji bi htio da ti zavije ranu. Da usta tako požudno ne srču uzduh, a srce da ne pumpa neumorno sve svježiju, sve crveniju i sve životniju krv, čovjek bi... čovjek bi uzeo kuhinjski nož, kojim se kolju krmci, izrezao bi sve pod tom bradom, sve to, što kuca, što kola, što diše, srče, pumpa, i načinio bi od sebe krvavu kašu, da se ljudi zgranu, da izbeče oči nad tom crvenom kašom, da ne mogu od užasa žderati. O, da čovjek nije takva strašna kukavica, davno ga već ne bi bilo na toj ravni. A, eto, čovjek s tom velikom, natečenom glavurdom ne udara o oštri brid, već je samo ukopa u dlanove i misli dalje, misli glupavo i slaboumno: zar baš danas, zar se to moralo baš danas dogoditi, baš danas, baš danas... I misli čovjek, gledajući blesavo u kuće što promiču: možda majstor Blaž ima para. Blaž Janić, on je zidar i uvijek ima ponešto gotovine, on bi mogao čovjeku pomoći. Mora se poći do njega. Pa onda lijepo pametno sjesti do kase i sasuti u onaj ponor neopazice te pare i stvar bi prohujala mimo čovjeka, mimo te ranjave glave, ostavivši mu možda samo par sijedih vlasi na njoj.

I Marin sjedi neumorno na Janićevu drvljaniku iza kuće i gleda bojažljivo, da ga tko ne opazi, čeka i čeka, da se taj majstor vrati iz vinograda gdje, kako kaže njegova žena, zida nečiju klijet. Čeka Marin tako neumorno

i tvrdoglavno, mutnih i krvavih očiju i ne opaža, kako rosa vlaži njegovu razbarušenu kosu i kako postaje dan mutan kao i njegove oči...

A ljudi se kupe oko nepoznatog gospodina, koji je poslan »odozgora« (kako vele oni) da ih konrolira, da ih ispravi, da im pokaže i da ih uputi u rad. Najprije čekaju dugo Martina, ali pošto njega nikako nema, otvaraju sami knjige, plaze prstima po brojkama i »štrihaju« ih crvenim olovkama. Sve je bez pogreške. Sve se te knjige slažu kao dobro ugođeni instrumenti u dobrom tamburaškom zboru. Dnevnik je bisernica, koja izvodi zvučnu i jednostavnu melodiju svakidašnjih sitnih izdataka i primitaka. Glavna knjiga blagajne sa svojim dvostrukim knjigovodstvom, sa svojim okomitim i vodoravnim zbrajanjem komplicirana je gitara koja divno prati molovima jednostavnu melodiju bisernice — dnevnika. Knjiga zajmova podmukla je berda, a inventar je stari, skoro nečujni brač.

Gospodin od Saveza zadovoljan je ovim skladnim koncertom, nalaktio se, pa čupa vedro svoje brkove.

— Dobro je, ljudi moji, čisto, uredno i jasno! — govori on, puštajući da mu dim lagano plazi kroz strehu brkova. — Pokazali su mali ljudi svoju žilavost i upornost i u ovom radu, u ovom sitnom zapisivanju, slaganju i zbrajanju brojki. Uskoro, pa ćemo i mi činovnici postati suvišni. Seljak će sve sam voditi i sam će kontrolirati. Mi ćemo biti samo njegovi najamnici i pisari. Seljak ide naprijed i pokazuje sve više sposobnosti, da ovaj život vodi sam i da ga uredi onako, kako će biti najbolje za njega, a uz to i za nas sve. Idem kroz ovo vaše selo i gledam kako se gospodarstva dižu i osjećam se, kao da se nalazim u nekoj maloj Danskoj. Ne pretjerujem, ljudi, ne! Treba li još mnogo vremena da zamijenite svoje neposlušne i skupe kobile sa mnogo boljim traktorom i drugim motorima i mašinama? Ne manjka još mnogo vremena, ne!

— Brzo bi se to dogodilo, samo da nisu te mašine tako skupe, naročito ako ih kupuje pojedinac, — veli Mrak.

— Sjetite se samo vršalica. Njih nabavljaju samo bogatiji, pa onda izvlače od nas procente za mašinanje i

bogate se još više. Tako neki gazda iz Gakovca odveze iz našeg sela zavrijeme žetve po dvije stotine metara žita. Zamislite: dvije stotine metara. Taj gazda ima već oko stopedeset jutara zemlje, a svake godine kupuje sve više. I kad čovjek vidi to, poslao bi k vragu sve te mašine i počeo bi sam da mlati svoje žito, samo da ono ne odlazi tamo, gdje ga već i onako ima suviše.

— Nije potrebno da se mašine pošalju k vragu, — odgovara činovnik. — Da takvu jednu vršaću mašinu nabavi zadruga, onda bi zadrugari mogli vršiti svoje žito i bez procenata.

— Ali naša zadruga nema toliko novaca, — primjećuje iz ugla Modruš.

— Ako nema sada, imat će kasnije. Eto vam na primjer zadruga u Virju. Ona ima kod nas već uložaka oko dva milijuna. Zamislite, dva milijuna seljačkih para. S tim se novcima može učiniti štošta, zar ne?

— O da, s tim se može učiniti dosta! — javlja se i Tutanj.

— Pa, eto, kad se i vaša zadruga podigne i razgrana još jače, moći ćete također nabaviti, ne samo vršaću mašinu, već i traktore i teretni automobil, da vozi đubre, slamu i žito.

— Samo tu je onda još jedno pitanje, — primijeti učitelj. — Kako će se te mašine upotrebljavati na tako malim površinama kao što imaju naši seljaci. Ekonomija kaže, da za dva konja treba najmanje devet jutara zemlje, da se ti konji iskoriste, a za jedan traktor treba površina bar od sto jutara da traktor badava ne leži i ne rđa negdje u šupi.

— Da, to je, istina, za sada još neriješeno pitanje.

— Ja držim, da to nije pitanje, — javi se iza kraće stanke kovač. — Kao što će se zajednički kupiti traktor, tako će zadrugari zajednički i obrađivati svoju zemlju. Preorat će prosto međe i mjesto da dijele zemlju kao dosada, zadrugari će dijeliti onaj plod, što će ga zajednički priraditi. To je jedini mogući izlaz, a nije li to onda i najbolji izlaz? To je konačno i prirodno, jer zemlja nije ničija. Nju nije nitko načinio u svojoj radionici, pa da

može kazati: ona je moja. Zemlja nije ničija, i tek ono, što se na njoj privredi, može da bude nečije.

Svi su kovača šutke slušali, samo je Đuka Mrak, po svojoj seljačkoj navici, da gleda stvari realno, počeo opet ispočetka.

— Sve su to lijepe stvari, ali ne izgleda, da će skoro postati sadašnjost, jer novaca, koji su nam za to potrebni, niti imamo, a niti ima nade, da ćemo ih skoro imati. Kriza nas je presjekla u podizanju gospodarstva i naše zadruge. Već ne možemo da smognemo ni ona dva dinara, koja su potrebna, da ulažemo nedjeljno kao stalnu štednju, a gospodarstva, ako ne propadaju, ne napreduju također. Toliko zemlje se danas nedjeljom proglašava za prodaju, a nitko ništa ne kupuje. Recite, može li se tu nešto učiniti?

— Treba pričekati dok kriza prođe! — govori činovnik i šeta između stolica i ljudi.

— Skoro ćemo to dočekati! — čuje se nečiji glas iza ugla.

— Potjerati treba krizu, a ne čekati. Ona nikad ne će sama da ode. Nikad ništa samo od sebe ne odlazi. Krizu su izazvali ljudi, krizu će ljudi i protjerati. Jest, gospodine moj, krizu treba izagnati, a ne skrstiti ruke i čekati da ona sama išeće.

Ljudi su šutjeli još neko vrijeme, a onda pođoše da pregledavaju zadružni inventar. »Onaj odozgora« nosio je sa sobom knjigu inventara i pregledavao je stvar po stvar. Ljudi su šutke prilazili za njim. Gledali su zadružnu vagu, utege, jedan pisaći sto, jednu tintarnicu, zadružni štambilj i napokon pođoše kasi.

Brezovac se tada sjeti da Marina još nema, a oni su tu već skoro dva sata.

— Gdje se taj Đuka zadržao tako dugo. Već bi davno morao da dođe, — govori učitelj i sagiba se kasi. — Ah, pa tu su ključevi! U bravi ih je ostavio. Nepažljiv je, baš je nepažljiv! Kao da u kasi nema ništa, ostavi tako sve otvoreno.

I učitelj diže poklopac — i zastaje... Možda uistinu nema ništa u sanduku. Možda zato i ne dolazi Marin. Kako

to, da bi bilo sve tako otvoreno. Boga mu, pa je li to moguće...

I ljudi gledaju, kako nervozna učiteljeva ruka prevrće papire, jedamput, dvaput, triput... Gledaju kako učitelj sagiba glavu i zabada nos do dna među išarani papir, kao da dobro ne vidi, kao da je bez cvikera; a, evo, ima cvikere i vidi valjda, samo nešto ne može da nađe, da napipa... Nešto, nešto, što bi valjda trebalo da stoji na dnu sanduka, na samom dnu. Kako bljeskaju zagonetno ti cvikeri i što se to lice tako rumeni i zašto znoj izbija na golom učiteljevu čelu?

— Nema... — promuca napokon učitelj i istiskuje snažno zrak, kao da bi htio izbaciti i pluća.

— Nema novaca...

— Niste dobro gledali, valjda?! — kaže Tutanj i sam uzalud ruje po kovčegu...

— Nije moguće! — veli Mrak i zabada i on nos među papire.

— Bikovski fond mora da leži tu, — kaže uzrujano Modruš i gura Mrakovu glavu i nadnosi se i on nad kovčeg, bacajući papire na sto.

— Eto, nema! Ni Marina nema, ni novaca nema!

— Tako! Divan završetak! — ljutito dobacuje činovnik. — Danska, prokleta Danska, kraj takvih ljudi! Lupeži, glupani! Upropastili ste sve! Upropastili ste sve, što je bilo dobro i vrijedno u tom selu! Kako ste mogli povjeriti takovu čovjeku ključeve od zadružne kase? Šumaci, kako ste mogli dati tom lupežu ključeve! Ali što ja mogu? Jednaki ste... Banda... Držali ste ljestve, da može lopov na tavan... u pljačku...

I čuje se u tišini, kako pucketa dugme na činovnikovoj torbi. On odlazi.

— Ali što da činimo sada? — pita nemoćno Brezovac gospodina, koji uzima odlučno šešir.

A stara Marinova punica stoji na vratima i sluša uzrujane glasove, gleda i sve joj postaje jasno. Đuka je uzeo zadružne novce, da, uzeo je i sad ga nema, sad nema Đuke. Već se davno ručak sledenio, a njega nema, on kao

da i ne će doći. A taj nepoznati gospodin galami, srdito otvara vrata i viče učitelju, ne okrećući glave:

— U lance treba lupeža, u lance!

I drži stara Marticu, Katica joj puzi do nogu, a Janica je gleda zaplašenim pogledom, a iz nosa viri joj dugačak šmrkalj i gmiže po usnici kao puž.

— Majko božja, majko božja, — misli stara, — a dječica, ova sitna dječica i bolesna žena, kuda će to, ako Đuku odvedu žandari? Majko božja, milostiva budi! — I stara plače tiho, nečujno, a kroz jecanje čuje, kako odlaze ljudi i kako kovač nekome govori:

— Eto, ljudi, kriza je počela svoj posao. Ona se zavukla i ovdje u ovu kasu, i u ovu kuću, i u Marina, i u tebe, i u mene... Počela je da razara. Zakleo bi se, da je kriza zanijela Marinovu ruku među ove naše teško stečene pare. Nije ni on kriv, ni ja, ni ti. Prokleta kriza! Treba nju za gušu, jest ljudi, nju treba...

Već dva sata gazi Marin po mokrim travnicima, stoji u vrbiku i kida granje, gleda s obale kako protječe voda u kanalu i dršće jedna grana potopljena u mulju, a on stoji nad vodom, stoji i ne zna, šta da počne. Protječe voda svojim koritom, a vrba diše i raste. Marin stoji nemirno svojim koritom, a vrba diše i raste. Marin stoji nepomično, ukočeno nad vodom i njegova se sjena svija i dršće nad površinom kao ona vrbina grana u mulju. Treba se već jednoć otkinuti od svega toga, što žubori veselo, što diše i raste u ovoj toploj i rosnoj noći. Treba se otrgnuti od toga i zaploviti svojim putem, kao što plovi i ta voda i taj mulj i te zvijezde. Za leđima pritajeno diše selo: muče tiho krava, lane pas, zalupe negdje vrata, a sve se to izgubi u širokoj, nepreglednoj noći, u neomeđenoj ravnici, u mekanim travnjacima...

Da, treba poći... Ali kuda? Ništa ne nosi u džepu, ni pare. Kako da dođe i da se pokaže opet pred onom jezivom provalijom, što ga čeka u sobi na dnu onog mrtvačkog sanduka, na kojem je bijelim slovima naštampano njegovo ime.

Davno je, kaže majstor Janić, prošlo vrijeme kad je svaka baba skrivala u čarapi po koju hiljadarku. Danas

se i sa stotinjarkom pažljivije postupa, nego što se prije postupalo sa hiljadarkom. Danas da prevrneš, dragi Đuka, čitavo selo, ne bi mogao da skupiš toliko, koliko ti trebaš i koliko tražiš od mene samog. Ja bih mogao da ti posudim sto, dvijesto, ali toliko... Znaš li ti, Đuka, da danas nitko ne daje para. Mora li danas netko da zida, a to je vrlo rijetko, onda se to plaća tako da mi dade kojeg težaka za kopanje kukuruza, ili kojeg kosca, ili pak orača, ali parama nitko više danas ne plaća. Nema seljak para, nema.

Kako je čovjek lud, kad je u opasnosti, hvata se za tako krhke travčice, na kojima se ne bi mogao održati ni puž, mislio je Đuka idući od zidara. On je, eto, pošao k njemu i čekao ga je čitavo popodne na drvljaniku i nije ni časa pomislio na to, da toliko para nema nitko u selu, osim možda Škanjac. A on je ipak tako uporno čekao zidara i tako se živo nadao, sjedeći za kućom na onom prokletom drvljaniku. I onda je doživio još jedno razočaranje, razočaranje, koje nije moralo da dođe, jer da mu mozak nije tako smušen, mogao je sve unaprijed predvidjeti.

I sad stoji tu i bulji u vodu i ne zna šta da učini. O, ta prokleta nada, koja ga je držala tako dugo prikovanog na drvljaniku.

Marin pođe po mokroj travi i ne primjećuje da je nabija u zemlju i da će ga kosci psovati kad budu iskapali kosom te zamršene biljke. Hoda on, a u cokulama grize rosa i udovi postaju sve ledeniji, sve umorniji i drveniji. Zanese ga korak do štagljeva i on tamo dugo sluša, kako se pomiče marva u štalama, kako podriguje i šuška nastirom.

U daljini primjećuje velike konture svoga štaglja i on se tatskim korakom primiče k njemu, naslanja se na glatko bjeličasto deblo oraha i sluša kako muče Šarava. Sluša i zaključuje da su krave sigurno gladne.

Vidi već Šaravu kako tužno okreće glavu i traži ga svojim velikim vlažnim okom. Sline joj cure od gladi, a jezik je ispružen da halapljivo privuče koji struk sijena iz njegova naručaja.

Ulazi tiho u dvorište, nečujno, na prstima prilazi do vrata štale da vidi samo marvu i da vidi, ima li što u jaslama. Ali on se plaši pa zastaje neodlučan. Eno, na kući se,izgleda, otvaraju vrata i netko kao da izlazi. On prigušuje dah i šmugne na gumno.

Tu, u mraku, vidi samo svijetle, željezne šiljke, koji strše s drvenog okvira brane.

Stoji dugo, a onda vidi da nema nikoga, izlazi i daje kravama sječku.

Ujutro ga stara punica nalazi kako spava na sjeniku, sav razbarušen, oronuo, prosijed... Ona ga brižno pokriva jednim stajskim gunjem, izlazi na prstima, tiho i oprezno, i tare naličjem pregače suze, koje naviru iz njenih zgaženih staračkih očiju.

TEŠKI DANI

— A, veliš, taj stranac bio je bolje obučen?

— Da! — — i imao je tašku.

— Dobro, dobro! Znam već to! Već tri puta si to rekao — ne jednoć. Nego reci ti meni, kakav je u licu? Kome je sličan?

— Pa, eto... U licu je bio debeo...

— Debeo, debeo... Blesane jedan! Kakvo mu je lice — to mi reci!?

— Gospodsko je lice imao. Tako... Tako kao...

— No? Kao?...

— Kao u vas.

— Tikvane, tikvane glupi! Bolje da si šutio. Idi, idi! Tamo odlazi... u dvorište. Kante one operi. Inače ćeš okušati ovaj metar...

Tako je Škanjac završio razgovor o čudnom neznancu, koji je danas predveče bio tu u selu i — odjednom otišao. Šegrt nije baš ništa znao reći o njemu, samo da je imao tašku. Glupan! Pitao, veli, za zadrugu, ušao kod Marinovih i — izašao. Nestalo ga.

Škanjac je zabrinut. Što oni to opet spremaju? Neki novi pokušaj, da mu onemoguće zaradu. Tih dana ga je

to i te kako zabrinjavalo. Austrija, eto, već godinu dana ne kupuje skoro ništa. A svinje su bile Škanjcu glavni i najvažniji dio prihoda. Dućan je slabo išao, otkako su se počeli isprsavati ti podoljski šumaki i preko zadruge nabavljati robu. Ali zato se Škanjac prihvatio trgovine svinjama. Odlazio je čak u najudaljenija sela Slavonije i svaki mjesec je odašiljao po par vagona, što debelih, što mršavih svinja preko granice. I sam je tovio oveći broj svinja i uspijevao ih svakiput dobro unovčiti.

Sad Austrija ne treba mnogo svinja, pa se kriza preko nje doselila i Škanjcu i on svakog dana sve zabrinutije stoji za pultom i ne računa već ništa, nego gleda neodređeno preda se i misli, traži izlaz. Traži izlaz, kao i svaki poslovan čovjek, kad mu posao već godinu dana stoji na istoj razini.

Kad je čuo, da nekakva gospoda dolaze u zadrugu, još se više namršti. Što oni opet namjeravaju, misli on. Ne bi rado da ga tko iznenadi. Zato je vrlo uznemiren. Šta se to zapravo događa u susjedstvu, misli neprestano i ređa razne pretpostavke.

Napokon mu sve razbistri udovica Jana.

Predveče uleti ona u dućan sva usplahirena i zadihana, te odmah od vratiju podvikne:

— Zamisli, zamisli Martine! Odnio Marin pare. Odnio sve pare iz zadružne kase. Tko bi to, tko bi to, Martine, ikad pomislio?

Škanjac poblijedi od iznenađenja.

— Ma šta... tračaraš li, babetino, ili je istina?

— Križa mi ovoga, Martine! — i ona se prekrsti površno uzbuđenim rukama, — čula ja na svoje uši. Eno, jadikuje stara svekrva nasred dvorišta. O majko Kristuševa, veli, majko Kristuševa! Jadna dječica, dobra, nedužna! A šta ću s vama, ako njega žandari odvedu, šta ću, jadna sirota?!

— Zato je valjda bio i došao onaj strani gospodin ovamo u Podolje?

— Nego šta, dakako da je zato došao. Vele: iz Zagreba ga poslali da vidi što ti muži u tom Podolju rade. I imao je, boga mi, šta da vidi: — praznu kasu.

Škanjac se sav zatrese od smijeha:

— O, boga ti! O, boga ti! To sam ja znao... ama znao sam već odavna. Gdje je za muža novac i kasa! Ha... ha... ha... motika, kramp — to je za seljaka! Je li, Jana! To je za gruntaša zelenog!

— Pravo i kažeš, Martine, — veli ona smjerno.

Toga dana iskalio je Škanjac svoj bijes na zadrugarima, koji su se slučajno svratili u dućan.

A prva žrtva bio je Blaž Turko.

— O, baća, dobar dan, dobar dan! — smije se Škanjac ovome zlorado, kad je bio još kod ulaza. — Zadrugari nabavili najmoderniju kasu, ne znaš? Ma, čovječe, takvu još nisi vidio. Baciš li je i u najžešći oganj, ne mogu da izgore novci.

— Kako to, molim vas?

— Zato, jer je prazna, — veli sasma tiho Škanjac i smijeh mu prasne iz razvaljenih ustiju, kao što zrak zašišti iz proparane lopte.

A Blaž se snebiva. Ipak mu nije jasno.

— Kako to mislite? Zar je netko pokrao našu kasu, šta li?

I sad tek Škanjac objašnjava svom nekadašnjem privrženiku sve po redu: i kako je on to već unaprijed znao, jer trgovina nije za muža, i kako je svaki seljak prevejan, lopov i podmukao, i kako je, na koncu — to nije zaboravljao! — za seljaka motika, a ne računske knjige.

A Turko je izišao iz dućana kao poparen i šaptao sagnute glave.

— Najbolje je — toliko puta sam već to govorio — ne miješati se ni u šta. Radi sam za sebe, koliko možeš i kako znaš, i gledaj da se nikome ne zamjeriš. K vragu i njihova društva i njihove zadruge.

Druga Škanjčeva žrtva bio je Balog. On je slučajno prolazio mimo dućana, pa ga je Škanjac zaustavio.

— Ideš li ti to u zadrugu?

— Ne! — odgovara Balog mirno, ništa ne sluteći.

— Bolje bi bilo da ideš, — nastavlja Škanjac svoj napadaj na zadrugu. — Došao vam neki gospodin na kontrolu, pa je, vele, oduševljen, jer je sve u redu. Jednu malu sitnicu zamjerio je samo — što je prazna kasa.

Balog ne vjeruje Škanjcu i odlazi u kovačnicu, da tamo pita podrobnije o zadruzi, ali i odanle izlazi zabrinut i misli snuždeno:

— Eto! Tko bi pomislio, da bi Đuka... Đuka da bi mogao tako nešto učiniti. Kako su ljudi samo podmukli. Ali platit će on to dobro! Neka ne misli, da ne će. Ne ćemo mi mile — lale: — to su sirotinjski novci!

Onda je ušao u dućan Štefo i uskoro izleti sav crven od bijesa. Psovao je glasno, pa su se djeca uplašeno ogledavala za njim.

— Majku li ti tvoju! Ako je uistinu on pokrao, odvest će ga žandari i krvavo će sve to da plati. Ali ti, lopove, tebe ne će žandari. Neka! Ali znaj, flundro, mi ćemo ti platiti jednoga dana. Upamtit ćeš našu pšenicu!

Najzadnje je došlo u dućan Tutnjevo dijete, da kupi ocu cigareta. Kad se Škanjac sagnuo i dodao djetetu zamotak, šapne mu u uho:

— Upitaj tatu, kad ćemo na sprovod našoj staroj babi zadruzi.

Škanjac je uskoro dobio od Tutnja odgovor.

Na jednoj maloj zgužvanoj ceduljici bilo je napisano velikim neravnim slovima:

»Nemoj se, kramare, suviše rano radovati. Zadruga još stoji! Upamti dobro: zadruga postoji — i to odmah u tvojem susjedstvu. Razumiješ li, kramare?!«

Crni, nijemi sprovod kretao se između podoljskih kućica po cesti, koja je već bila posuta suhim šuštavim lišćem. Starice, pognute i oklopljene tamnim maramama, bezizražajno gledajući u uvelo lišće pod nogama, micale su svojim suhim usnicama, šapćući vrele molitve. Mračne, pognute, stisnute na repu sprovoda, mislile su spokojno o smrti, prateći redovito svaki sprovod i gledajući smireno u vrške svojih sklopljenih prstiju, u daleku žutu ivicu šume iza groblja i lišće koje ne treperi više, već visi ne-

pokretno kao njihove iscrpljene ruke, a žuto je i smežurano kao i njihovo voštano lice. Njihovi dani su tužni i monotoni i smireni, kao ovaj sprovod bez suza, kao i ova ravnica kad bljesne na nju sunce, obvito mliječnom maglom s hrbata dalekih gorskih masiva.

Dugački tamni sanduk s papirnatim anđeoskim glavama pliva, ljuljajući se jedva primjetno na ramenima šutljivih muževa. Pred njima četiri dječaka nose križeve, neosjetno ih ljuljajući u hodu, kao što se ljulja i mrtvački sanduk. U toj povorci ta četiri dječaka izgledaju jedini živi crveni makovi, što se kreću na tankim, bosim nogama, ispucanim i modrim od jesenske hladnoće.

Marin je sam iza sanduka. Gleda u vrhove čizama, a ruka mu visi niz kuk mrtvo, kao ranjena ptica i klati se u hodu. Iza njega ide stara punica, ispijena od suza i patnički se saginje k Tomeku, koji šmrca i gleda čudno u škrinju, u kojoj leži zakovana žuta, nijema mati, s podvezanom bradom — mati, koja uporno šuti.

Zalud Tomek šmrca glasno, mama ne ustaje. Mama ne meće svoju toplu ruku na njegovu glavu i ne pita ga: a što bi htio on, što plače, što mu je? Možda je gladan, sinek? Možda ga boli drob, možda bi htio kruha s maslacem? Nitko ne pita ništa, a Tomek gleda tupo i šmrca. Mama leži, hladna, bešćutna, s čvrsto vezanom bradom i s očima staklenim, mutnim, gleda Tomeka kao špekulama.

I došli su ljudi k odru, uhvatili mamu pažljivo kao svijeću, koja je krhka i dugačka i koja bi mogla da se prekine. Metnuli su je u sanduk, položili joj glavu na drvenu strugotinu i pokrili je rijetkim, bijelim platnom poderavši ga iznad maminih ustiju da bi mogla disati i na onome svijetu. I dok je otac zurio tupo u poklopac, a bakica se od bola okrenula k zidu da ne vidi, što se događa, dok su žene molile jednolično žalosnu krunicu, dotle je majstor Blaž udarao po dugačkim čavlima i zakivao mamu. Žene su i dalje molile žalosnu krunicu, baka je zurila i dalje u zid, a otac se nije ni pomaknuo, već je gledao nepomično u pozlaćenog papirnatog anđela na gornjoj dasci poklopca. Šta je mogao Tomek, već da plače

kao i bakica i da gleda u njenu crnu svetačnu haljinu. A sad nose, evo, mamu na drugi svijet na nosilima, koja škriplju i savijaju se pod teškim sandukom. Tomek je uvijek mislio da je drugi svijet negdje u visinama, na nekom visokom crkvenom koru, okićenom svjetlucavim lusterima, malim zrcalima i mnogim, mnogim svjećicama, koje nikad ne mogu da izgore. Kako se Tomek bolno zagledao u ljude, kad su mamu spustili u nekakvu mokru usku grabu, umjesto da su je digli u radosne lelujave visine. Kad su padale raskvašene, teške grude po šupljem sanduku i kad je bakica bolno jauknula, u Tomeku se srušile sve lijepe slike o onome svijetu, a ostala je u njemu samo velika tjeskoba i bojazan, da drugi svijet ne znači ništa drugo, već to da čovjeka zakuju u sanduk, da ga živoga zatrpaju u zemlju, a nitko ne pokušava da ga obrani, već stoje svi nepomični, gledaju tupo i cmizdre. I samo cmizdre...

Tomek je osjetio onaj svijet kao kaljavu, usku grabu u koju ga spuštaju ljudi bez riječi i bez protesta. Njegov otac, ostavši sam na svježem grobu svoje žene, mislio je o onom svijetu smireno, bez bojazni, bez radosti, bez trunka tjeskobe, koju je ponio sa sobom njegov sin na povratku u prazan dom. Marinu je bilo jasno da onaj svijet ne može biti gori od ovoga, jer onaj svijet znači smirenje, a ovaj patnju. On je stajao sam na tom pustom groblju, sam iznutra i sam izvana — sam bez sebe. Otvorena vrata mrtvačnice, praznina između vratnica, prazna mrtvačka nosila u praznini, u pozadini nosila prazni, sivi zidovi — sve su to puste slike Marinove unutrašnjosti. Trebalo bi se vratiti u praznu kuću, ali u tu poluotvorenu mrtvačnicu ugodnije je gledati. Tu se ništa ne miče, ni vjetar, ni sunce. Ni boja u oku ne treperi... To je unutrašnjost čovjeka bez nade, unutrašnjost, koju je čovjek izbljuvao iz sebe kao pokvareno, crno i usireno vino i sad u tu bljuvotinu zuri, njuška je, zabada u nju mamurnu glavu i osjeća kako mu oči trnu, gasnu.

Nije samo žena otputovala, bez riječi, bez oproštaja, zauvijek. I ljudi, ljudi, koji su mu bili najbliži — i oni su otputovali i ostavili ga samog na pučini, bez vesala. On

ih, doduše, još sreće, govori s njima, gleda ih, ali to su samo fašenki, obrazine, namještena lica, namješten glas, namještena prijaznost. Nema više one neposredne, jednostavne i priproste srdačnosti, koja razdraga srce, razbukti strast, da zagrliš toga svog pajdaša, kvrgavog, umornog i dobrog i da za njega položiš svoju glavu, kad bi bilo potrebno.

Marin je osluškivao kako odzvanjaju njegovi osamljeni koraci na širokoj cesti. Već mjesec dana kako on koraca sam i prezren. Ni s kim nije još govorio o svom položaju, jer je uopće rijetko govorio. Jutrom je ranije ustajao od svih, ponio sa sobom nešto suhog jela, da u podne prigrize, i ne bi se vraćao kući do mraka. Radio je svom snagom, svim zglobovima i cijelom pažnjom, ali ipak nije mogao da se riješi nesnosnog osjećaja progonstva. On je bio naučen da uvijek nešto radi za opće potrebe, uvijek se sretao najljepše s ljudima; u njegovu kuću došao je uvijek poneko da razgovara, da pita i da se savjetuje; a danas je sam, kriv pred ljudima i izlišan. Šta da učini? Da dokazuje ljudima svoju nevinost? O ne! To je nemoguće! Pokušao je on to, pa šta je doživio? Ljudi su kimali glavom i odobravali, ali se ipak vidjelo, da ne vjeruju njegovim isprikama i drže ih izmotavanjima.

Marin zastane na cesti od navale teških, uvijek istih misli. Gleda očima, koje od prevelikog naprezanja već ništa ne razabiru, a prsti pucketaju jedni preko drugih u grču, u traženju.

Danas on sjedi na rubu bezdana. Sjedi, i više nema šta da misli, jer osjeća u sebi bezdan, a pred sobom provaliju. Zar je moguće, da ta tako jednostavna stvar može dovesti do ovoga? Samo što nije svinje prodao kako treba i ono tele što je potepao — zar samo radi toga moraš da hodaš po ovoj cesti kao luđak i kao stranac u svom vlastitom selu. Samo radi onih par pišljivih hiljada što ti ih je kriza ugrabila, samo rad njih ti si danas propao čovjek. I nema više povratka! Ljudi govore, gledaju, pokazuju, ljudi šapuću iza leđa: evo ovaj, taj razbojnik opljačkao je našu krvavo stečenu ušteđevinu. On ju je potrošio praveći kojekakve silose, kupujući kosilice, konje,

štagljeve... On je uživao naše pare, dok smo mi štedjeli, pokazujući svijetu zakrpljene, šarene turove.

Ždere se tako Marin i ulazi u selo, gleda kako se pogdjegdje ljulja svjetiljka i odlučuje napokon da već jednoć porazgovara temeljito s nekim razumnijim o svom položaju i o tome što zapravo da učini.

Ta neodoljiva misao dogna ga do kovačnice.

Od onoga dana, kad je kovač napisao Škanjcu pismo, da zadruga još stoji, s dana u dan počeo se sve više kolebati, sve više dolaziti do uvjerenja, da zadruga ne samo da ne stoji baš najčvršće, već da sahne i okončava svoj život.

Prva ga je pokolebala vijest, koju je njegova žena donijela iz Martinaša, da je i njihova zadruga propala na sličan način, kao što počinje i ova u Podolju. Tamo je blagajnik uzimao novac u sporazumu s čitavim odborom, jer su svi mislili da će on taj novac moći uskoro vratiti, budući da blagajnik nije bio baš tako siromašan čovjek; međutim kriza ih je pomela u računu, kao i Marina. Sad vode parnice, kaže žena. Parniče se oko toga, tko će da plati manjak. Može li se to još nazivati zadrugom? To, gdje se zadrugari povlače po sudovima i gdje se glože međusobno, kao što se nad oglodanim kostima glože gladni psi? Ne! To više nije zadruga — to je rasulo!

A žena opisuje dalje. Navalili, vele, zadrugari u grupama u pretsjednikovu kuću i svi hoće da se ispišu. No, jer po zakonu ne može nitko da se ispiše dok traje spor, ljudi se prijete da će poparati sve te gospodske izmišljotine, te črčkarije i knjige i da će ih kroz prozor pobacati napolje i popaliti. Umro slučajno ovih dana jedan član, pa, veli, svi zadrugari jednako govore kako se ovaj bar riješio te balave stvari oko naplaćivanja tuđih troškova.

Te vijesti prve su pokolebale Tutnjevu vjeru u čvrstoću zadruge. Drugu stvar, koja ga je u toj sumnji dognala do kraja, vidio je sam. Bio je ovih dana u Gakovcu i na svoje oči vidio također da sahne ta snažna i stara zadruga; gledao je ljude kako svakog četvrtka u povorkama navaljuju u »Zadružni dom«, gnječeći u znojnim

rukama poguživane uložne i štedne knjižice. Svi bi htjeli da izvuku svoje male uštеđevine i uloške, jer gospodarstvo ne daje više ni ono, što je najpotrebnije, a traži od ljudi isto toliko novaca kao i prije, ako ne i mnogo više. A cijene neprestano padaju i potražnja seljačkih proizvoda postaje sve manja i manja, i nema nade, da bi se skoro podigla. Taj novac, koji su ljudi uporno čuvali u zadruzi do najgušćeg, najtežeg časa, došao je sada na red. Treba taj novac što prije izvući iz zadružne kase. A što zadruga može učiniti bez novaca? Ništa, ni najobičniju stvar — da upiše člana..

Zadruga propada, a s njome i jedina pomoć što je danas imaju mali ljudi, — zaključi Tutanj vraćajući se kući u Podolje. — Tom propadanju nije kriva sama ona, već vanjske gospodarske teškoće Podolja, a i ostalih krajeva, pa i čitavog svijeta. Zato od nje treba ipak sačuvati ono, što se može: a to je njezin duh i smisao: da se samo zajedničkom borbom mogu mali ljudi održati. Samo tako može taj mali čovjek prevladati sve teškoće današnjeg vremena.

S tim mislima ušao je kovač u Podolje. Odlučio je da će te zaključke i provesti, jer zadrugari u Podolju ne smiju sasvim izgubiti vjeru u zadrugu. Bolje i to, da misle, kako je padu zadruge kriv i jedan čovjek, nego li da je sama po sebi crvljiva i natrula.

Odmah po svom ulasku u selo pođe učitelju, da mu obrazloži svoju zamisao. Ovaj mu nije vjerovao, da bi zadruga morala pasti, već je dapače bio uvjeren da je sada zadruga najpotrebnija. Preko nje jedine, govorio je, moći će mali čovjek da prebrodi krizu.

Badava mu je Tutanj dokazivao na primjeru gakovačke zadruge, da se zadruga ne može oduprijeti krizi, učitelj je samo odmahivao.

Od toga dana bila je Tutnju jedina želja, da govori još s Marinom. Dosada nije baš želio taj susret, jer nije bio našao potrebne odgovore na pitanja, koja bi mogla zanimati Marina. Sad, kad je imao te odgovore i kad je nosio u glavi već gotov nacrt o tome šta bi se trebalo učiniti za zadrugu, tražio je sam taj susret.

Očekivao je da će Marin na dan pogreba prolaziti ovuda, zato je čitavo popodne pazio tko prolazi. Napokon, uveče, došao je Marin i sam.

— Ti znaš, majstore, — počeo je on, — šta se dogodilo u zadruzi, znaš sve. Poznato ti je, da sam odnio zadružne pare. Jedino ti možda još nije poznato da me svi obilaze kad me vide, a kad se baš moraju sastati sa mnom, govore o svemu samo ne o meni i onoj kasi; samo ne o zadruzi. Svi me oni obilaze: ako ne mogu koracima, oni me obilaze riječima. Nitko ne dolazi više u zadrugu. Svi šute i znam da misle o meni, da sam gori od lopova. Da, majstore, ne samo da me je odgurnuo život, nego me gurate i vi. Šta mogu, majstore?! Često mislim na one dane, kad smo se u gomilama rojili iz moje kuće, veselo sretali jedan drugoga na cesti i pitali se, ozarena lica: kako nova pšenica, kako krmad, kako napreduju šljive i kako kosilica? Ja sam danas, majstore, teško ožalošćen i nesretan. Ženu sam, eto, otpremio pod ledinu. Ona je možda bila jedini stvor, koji me je poznavao kako treba i koji me nije osuđivao. No, danas, majstore, ni nje već nema. Ja se sam vraćam s groblja, potpuno sam, pust i prezren. I ta žena bila je patnica, i ona je također podlegla ovom krvavom životu. Još jedno dijete nosila je u tijelu, ali dijete još nije ni dozrelo da dođe u život, već se život promijenio. Stegni hlačnjak, štedi i varaj djecu u jelu da bi sve, što je bolje i ljepše, mogao odnijeti na sajam. I opet od svega toga ništa nemaš. Misliš: samo da mi je uzdržati gospodarstvo, da se ne otrca i potepe. I ti stežeš hlačnjak još jače, varaš i dalje djecu, a vreteno stare neke coprnice zabija se u maternicu i ubija dijete, jer bi to nepotrebno stvorenje moglo pasti na gospodarstvo kao nepotreban teret na onu stranu vage, ispod koje se nalazi provalija i grob. Žena mi je umrla, dragi meštre, i ja sam danas sam na prezaduženom gospodarstvu, sam sa sitnom djecom; sam, prezren od svih. Svi vide samo to, da sam ispraznio kasu i da sam lupež, da sam podmukli tat i propalica. I najgore je, majstore, što ja nikome ne mogu da dokažem, nikoga da uvjerim, kako ja upravo nisam lopov, već nesretnik; nisam protuha, već utoplje-

nik, koji se uhvatio grčevito za tuđe udo i ozlijedio ga u tom svom grču i želji, da još poživi malo na toj odrpanoj zemlji. No šta ćeš, majstore, pomalo uviđam i sam, da me ljudi ne mogu ni gledati bolje, jer sam se mašio njihovog, odnosno našeg teško stečenog novca. O, ne znaš, majstore, kako se nalazim u nesnosnom položaju. I znam, da nisam kriv, i znam, da me ljudi imaju zašto mrziti.

— U teškom si položaju, Đuka, znam to! Ali, boga mi, i mi smo također — mi i zadruga. Radi tebe, Đuka! Ali ja te shvaćam, kao što shvaćam i ljude. Jedno ipak ne razumijem: zašto nisi pare povratio, ako si ih na par dana možda i trebao. Ja znam, da ti nisi još takav siromašak, pa da ne bi mogao nešto prodati. To još ne razumijem, vidiš: to me čudi!

— To je, majstore, jednostavno, iako te čudi! To se dogodilo samo zato, što je »onaj odzgora« došao prije, nego što sam se ja odlučio na kojoj ću strani da načnem gospodarstvo. Prvi put da načnem to gospodarstvo, koje sam do jučer njegovao i gledao kako se širi na očigled i kako raste, a sad treba, da mu odsiječem glavu. Ti znaš, da je to bila teška odluka. Trebalo je vremena, da se čovjek odluči na takav korak. Pomisli: netko ti kaže, da svoje vlastito dijete trebaš osakatiti. Tebi na volju ostave samo, koje udo ćeš da izabereš. Tako sam i ja po čitave noći mislio, odakle da počnem: od konja, krava, vinograda ili kosilice. U tim glupim mislima uhvatio me »onaj odzgora«. Međutim, sam vidim, da me je baš to natezanje sa samim sobom upropastilo. Upropastilo mene i zadrugu. Ne znaš, majstore, kako mi je danas žao toga našega teško stvorenog djela, te naše zadruge. Stidim se sam sebe i grizem se u svojoj samoći: zar si baš ti morao da postaneš grobar te naše zadruge? Zar se nije nitko drugi našao, nego baš ti?

— Možda nije ni šteta, — odgovara Tutanj poluglasno, — što si je pokopao. Znam, malo je nezgodno biti grobar i to još biti grobar tamo, gdje se ukapa djelo, na kojem si i sam ostavio mnogo svojega truda. Ali, šta ćeš? Netko mora izvršiti tu neugodnu dužnost.

— Zašto misliš, majstore, najedamput tako o zadruzi? — upita začuđeno Marin. — Ti znaš, koliko nam je bila potrebna i korisna.

— Đuka moj, znam ja to i predobro. Ona nam je bila potrebna, oooo, i te kako. Ona bi nam i danas bila potrebna, znam ja to dobro! No danas je ona samo lijepa naša želja, koja se u ovim teškim prilikama ne može više održati.

— Kako to? — pogleda Đuka kovača još začuđenije.

— Prosto i jednostavno: i zadruga je u krizi, a ne samo naša gospodarstva. I ona bi samo životarila, kao i sve u krizi. Ona nam, tako bolesna, ne bi mogla da pomogne. Bila bi nam možda samo na teret. Danas više nismo kadri, da uplatimo ni ona dva pišljiva dinara nedjeljno, a ne da što nabavljamo i da ulažemo novac. Danas svaki gleda da izvuče iz zadruge, ako ima što uloženo, a ne da pomogne zadruzi novim ulošcima. Bio sam, eto, neki dan u Gakovcu i vidio na svoje oči, kako ljudi razvlače ono, što su godinama i s velikim naporom nanosili na hrpu. A šta ćeš, kad više novaca nema? I u Martinašu, čujem, zadruga je propala na sličan način kao i naša. I ja poslije svega toga mislim, da nije to propadanje zadruga slučajno. Ima tu, Đuka, dubokih uzroka, koji se vide i na našoj zadruzi. To je: teži život seljaka, sve veće siromaštvo, sve slabije cijene seljačkih proizvoda.

— Zar nema nikoga, tko bi seljaku pomogao?

— Tko da pomogne! Oni gore? Ne, oni gore, koji bi mogli pomoći, oni to ne će, njima to ne ide u račun. Oni će dobaciti, možda, koju mrvicu i ničemu drugom se ne možeš nadati. Ovi opet, koji bi možda htjeli, oni ne mogu, jer su i sami golje. Eto, pogledaj samo sebe...

— A šta je sa »Savezom«?

— Što će ti pomoći »Savez«, kad i sam živi od naše pomoći i naših uložaka. A mogao si čitati u »Zadrugaru« da on i sam traži pomoć od države, jer je stradao, kupujući neku grofovsku zemlju.

— Dobro je onda, da mi kod njih nemamo većih uložaka.

— A zamisli naše zadrugare iz Virja. Kako će oni gledati na taj svoj »Savez«? Novac ne mogu dobiti sad, kad bi ga najviše trebali, a dobiti ga ne će, bog zna, koliko godina. Kako li negdje oni gledaju na sve to?

— Sigurno, prilično zlorado. I to ne samo savez, nego i samu zadrugu, kao da je ona kriva, što umire.

— Kod nas je ipak stvar drugačija. A tome si i ti, iako nehotice, mnogo pomogao. Ljudi kod nas u Podolju ne gledaju sada u zadrugu s nepovjerenjem, nego u tebe, jer naši zadrugari nisu imali prilike da vide zadrugu, kako sahne, kako se suši tiho i lagano, ofurena krizom. Našu zadrugu srušio si ti kao natrulo drvo i ljudi misle da si ti kriv, što je ona srušena. A to je bolje. Oni nisu izgubili vjeru u zadrugu, već jedino u tvoje poštenje. Tebe bi trebalo nekako da se ukloni i sve bi bilo dobro.

Marin kimne zamišljeno.

— Brezovac drži, nastavi kovač, da bi najbolji način, kojim bi ljude opet privukli u zadrugu, bio taj: da tebe tuže i da ti — bez ikakvog žaljenja — prodadu imanje i isključe te iz zadruge.

— Dobro! Da se proda imanje, veliš? Još za mene nije tako strašno. Ali djeca, djeca! Što ću s njima? Na leđa, pa po svijetu... Ili da iskopam oči, pa da me na štapu vodaju za milostinjom?

— Ja držim, da to ne moraš, ali moraš nešto drugo, da bi spasio sebe, a i zadrugarsko jedinstvo.

Marin prenese težinu tijela s noge na nogu, upliće prste među dugačke čuperke brkova i sluša napeto duboki majstorov bas. Već dugo nije s Đukom razgovarao nitko tako iskreno i otvoreno, a o tim stvarima uopće nije govorio ni s kim, pa ga je ovaj razgovor naročito zaokupio.

Poslije kratke tišine Tutanj opet nastavlja:

— Kad bi mi tužili tebe, tvoje imanje ne bi bilo dovoljno da naplati sav dug, a član 42 zadružnih pravila kaže: za sve štete počinjene u zadruzi odgovarat će odbor i nadzorni odbor. Pazi dobro: odbor i nadzorni odbor. Pošto ti ne bi mogao naknaditi svu štetu, ostatak bi morali zajedno nadoknaditi svi članovi odbora i nadzornog

odbora. A što bi to značilo? Isto kao i u Martinašu. Ubaciti među ljude mržnju. Ti si učinio štetu, a oni da naplaćuju. I to još danas, kad nema para niotkuda.

— Dobro! A što ti predlažeš?

— Ništa ti ja ne predlažem. Hoću samo da kažem, što bi ti mogao učiniti, naravno, ako hoćeš. Jedino bi ti to ostalo da učiniš.

— Ma šta to? Reci već jednoć! — navaljuje Marin, nestrpljiv.

— Da spališ zadružne knjige, da ih uništiš.

— Šta to govoriš? Ne shvaćam!

— Shvaćao ti, ne shvaćao — to je jedini put.

— Ma što govoriš? Da spalim?

— Ne gledaj me tako čudno! Treba da uništiš te knjige i s njima službenu zadrugu i tvoj dug, koji je jedino u tim knjigama službeno zaveden. Uništio si zadrugu (bar tako se ljudima čini), a sad možeš spaliti i njezino mrtvo tijelo. Ne će to biti ljudima ništa čudno. Oni će se veseliti što ne će morati ništa da plaćaju, a svoj uložak već su i onako pregorjeli, jer njima je uvijek lakše pregorjeti ono, što su već dali, nego ono, što bi morali dati, osobito ono, što bi danas morali dati, kad se seljački proizvodi prodaju u bescijenje. Razumiješ li?

— Da!

— Zadruga nam više i onako ne može biti od koristi. Važno je, da se sačuva jedinstvo zadrugara i seljaka, jer dolaze dani, kad će seljaci nastupati mnogo složnije i jače, ako hoće da ne propadnu do kraja. Zadruga je maloga čovjeka naučila važnoj stvari — da se bori u zajednici. Radi toga treba taj zadružni duh sačuvati. Ljudi se ne smiju razdvojiti. Oni moraju i dalje ostati na okupu, kao što su to bili i dosada.

— Jedino moram ja da otpadnem. Ja da postanem pravi tat i razbojnik, i robijaš. Nije dosta što sam pronevjerio, već bi, po tvome, morao i da palim i da idem na robiju. Trebao bi, osim što sam već tat, da postanem i palikuća. Ali ja to ne ću, ja to ne mogu!

— Na robiju ipak ne bi morao da odeš. Mislio sam ja već i o tome, ne boj se. Slušaj me! Ti si u ratu, dobro

se sjećam, dobio jednom jak potres mozga. I bolovao si od toga. Eto, na to se pozovi na sudu i ne ćeš biti odgovoran za uništenje knjiga.

Marin nije odmah shvatio. No šuteći neko vrijeme u mraku, odjednom se dosjeti, trgne i sav se ukoči od misli, koja je iz sklopa Tutnjevih riječi izbila pred njega, koja je tako resko drečala u ušima, a koju je kovač znao tako mudro zaobići. On bi trebao da osim svega postane i slabouman. Jest, Đuka! Ne samo tat, palikuća, robijaš, razbojnik, nego još i luđak i slaboumnik — sve ti to treba da postaneš samo da spasiš par odbornika.

— Ne, dragi majstore, luđak ne ću da postanem radi par ljudi i radi par njihovih dinara. Razumiješ li? Ne ću! Tat jesam. Dobro! Razbojnik jesam. Dobro! Neka sam i razbojnik! Ali luđaka, luđaka ne ću da izigravam radi par ljudi iz odbora. Ne ću! Razumiješ li? To nikako ne ću!

Marin srdito pođe, a Tutanj je grmio iza njegovih leđa:

— Dobro, Đuka, idi! Ali jedno upamti! U odboru su skoro svi najbolji zadrugari, najbolji ljudi. Nije to par običnih ljudi, kako ti kažeš. Razumiješ li? To su ljudi, kakovih nemamo baš mnogo u Podolju. Šteta bi bila, velika šteta, da ih izgubimo. Čuješ li, Đuka! To su najbolji ljudi!

— Neka su! — srdito odbrusi Marin, gubeći se u mraku.

Tutanj je još samo čuo, kako se sa teškim koracima miješaju nerazumljive polurečenice, hropac i kletve.

NOĆ

Tu noć nije Škanjac mogao dugo usnuti. Okretao se razdraženo u svom orahovu krevetu i činilo mu se, da je vrijeme negdje zaglibilo na blatnim podravskim cestama, da se zaplelo negdje u Berecima u maglenu pređu i šipražje branjevine i sad vrijeme stoji, ćoravo i nijemo iza prozorskog stakla. Stoji to vrijeme pred njegovom gostionom, ukopano i nijemo, kao i ćoravo kljuse, kad čeka mamurnog kočijaša.

Stoji vrijeme kao prokleto i ukočeno na nedoglednim ravnicama i svojom crnom šapom noći pritiskuje daleko svijetlo mjesečine i zabrtvljuje sve pore, i ništa ne diše, i ništa ne svjetluca. Gleda Škanjac kroz stakla, koja su mutna kao i ova jesenska noć i čini mu se, da ta šapa pritiskuje i njegova široko raščepljena usta i on, eto, nema daha. Trgovac se od tog teškog osjećaja praćaka po krevetu, a federi ga odbacuju, stežu se i zvone bezbojno, kao napukli instrumenat. I čini se tako Škanjcu, (ljuljajući se na tim federima), da sjedi na federsicu i da se kotrlja na svojoj novoj kočiji preko jaruga i blata u svoj veliki vinograd i svoju divnu klijet, skoro vilu, koja stoji među breskvama i lozom na obronku Bilogore.

Ali, eto: kočija je zastala. Skotrljala se u duboku jarugu, a on je izletio iz nje naglavce i s uzdignutim rukama zagnjurio se sav u blato i sad leži, razbijen, i ne može da diše.

Jest, ovaj krevet je razbijena kočija, koja se nasukala u blatu. A blato je ova noć, gnjecava i bezbojna.

Škanjac se lagano diže na laktove i gleda, kako žena ujednačeno diše i kako se jedna mišica bijeli na poplunu, koji se diže od nečujnih disaja.

Škanjac se opet spušta na jastuke i samo osjeća ženu po njenom mirnom disanju. Ona tako ravnodušno diše! Taj kostur! A on se neprestano okreće, osjeća nesnosnu zaparu i kao da je kolovoska noć, i čini mu se, da je oblijepljen sav ovom noći kao blatom. A već su dva sata i on nikako ne može zaspati. Istina, u tri bi trebao da ustane, ali dosada nije ni stisnuo oka. Tko bi i spavao, kad sad napokon treba da padne odluka, a s njom i nova kuća.

Već godinu dana, kako njegov posao stoji na istoj visini, kao uklet, kao prikovan. Kao i ova noć. Već je skoro svima produktima ustaljena cijena, a s njom i njegove provizije, koje su odmjerene toliko, da može običnim danom pojesti goveđu juhu i paprikaš, a nedjeljom i koju šniclu, buhtl, ili palačinku. Škanjčeva pretpostavljena gospoda složila se, pa zle strane ove krize ne svaljuju samo

na seljaka, koji kupuje njihove proizvode, već i na Škanjca, koji trguje s njima. Ostavili su mu ipak gulaš i buhtle, da se po njima, on gospodin trgovac, razlikuje od ostalih prostih muževa u Podolju. Ostavili su mu i njegovu krpu pod bradom. No to su sve sitnice, koje ga, doduše, izvana dijele od ostalih gruntaša, ali on dobro osjeća da je iznutra, i po svojim džepovima, lagan i prazan skoro kao i oni. I to ga boli. To ga izjeda; to kopa po njemu. Kopa, eto, već treću noć, i on se baca po tim starim madracima, okreće se i u vrućici bulji u praznu, crnu noć.

Otkako je izgradio novu kuću u selu i otkad su mu ljudi oteli ispred te kuće ono malo prostora za zelenilo, neprestano je mislio da ipak izgradi sebi vilu, ali pravu pravcatu vilu na vrhu jednog brežuljka ispod Bilogore. Ta misao spriječila ga je da ne tuži ljude za oteto zemljište, kako je bio odlučio prvih dana poslije proširivanja puta, već se zanosio slikom nove i ljepše vile između vinove loze, kestenova i bresaka — vile s glatkim, plavim stijenama i balkonima, punim sunca i širokih dalekih prostranstava.

Ne samo to...

Na ravnom krovu bit će čitava bašča, bazen s vodom, klupe, i sve će se to kupati u slobodnom suncu, u mjesečnim večerima i rumenim zorama. A kad u Podolju kolovoz sve zavije u prah: i motoraše kod žita, i mlatce kod raži i vozove sijena, slame i pšenice na cesti, dotle će on sjediti u zelenom lišću i gledati u plavu ravnicu i plovit će po njoj mislima, sjedeći na balkonima i terasama kao na palubi i to kao na palubi svoga vlastitog broda.

No, eto, sad leži u toj gluhoj kaljavoj noći, znoji se, okreće, traži zraka. Ti madraci ga odbacuju kao kočija, kad ga vozi poljskim puteljkom prema vinogradu. Samo mu se čini, da ta kočija nikako ne može stići u vinograd, već se nasukala u blatnim rupčagama, a on je sav kaljav od blata. — Čista i svijetla je samo vizija njegove vile na brežuljku između velikih srebrnastih listova loze i mnogobrojnih rumenih breskvinih cvjetova.

I u tišini oglasi se sat. Stara, rđava mašinerija jedva izbija treći udarac. Škanjac, gledajući neodređeno u mrak, poprati s napetom pažnjom svaki udarac, zategnut i hrapav kao kašalj sušičavca. Kad je napokon izibio treći udarac, trgovac se strese kao od hladnoće i prošapće ustajući:

»Sad... sad ili nikad«.

Tražeći bosim nogama papuče i sjedeći na rubu kreveta, mislio je o svom dućanu, koji je večeras prazan, jer je popravljao i vapnio zidove; mislio je o dimnjaku, koji je već dugo pun čađe i ženi, koja se toliko boji, da taj dimnjak jednoga dana ne plane i da ne upropasti sve. A sad ta njegova žena mirno sniva i ne znajući, da se njezin dragi suprug tiho šulja k vratima i da će dimnjak uskoro planuti.

Zatvorivši oprezno vrata spavaonice, Škanjac se počne slobodnije kretati hodnikom između crnih gomila vreća i starih drvenih škatulja. Znao je dobro, gdje što stoji, jer je sto puta dnevno prelazio taj put i nije mu bilo nimalo teško, da se u mraku probije kroz te stvari.

Prešavši hodnik otvori magazin i počne se penjati na tavan drvenim rasklimalim stepenicama, dižući oprezno noge, da se ne bi čula škripa rasušenih dasaka.

Na tavanu izvadi iz džepa električnu lampicu, kutiju šibica i pođe, oprezno prelazeći preko grada, k dimnjaku. Tu je na podu stajala petrolejska kanta i kudjelja.

Treba politi petrolejem kudjelju, metnuti jedan dio kudjelje u dimnjak, jedan pod gredu i sve to jednostavno potpaliti. Žena kaže: već dugo ne dolazi dimnjačar, svakog dana mogao bi se dimnjak upaliti, onda će otići sve do vraga. Pa neka se dimnjak upali i neka ide sve do vraga, jer je i onako sve staro, i jer smo bili pametni, pa smo sklonili ono što je vrijedno (tobože krečili smo dućan). Ne smije čovjek danas, u ova teška vremena krize, ništa propustiti. Poslovan čovjek ne smije jadikovati, kao ovi seljaci, već mora biti poduzetan i učiniti sve, što može, da unaprijedi i da proširi svoj posao. Ne smije se samo tako pustiti osigurnina za ovu staru gajbu. Sve se mora iskoristiti. Poslovi inače stoje; osigurnina se mora plaćati, a taj novac leži badava u osiguravajućoj zadruzi. I čovjek

da to gleda mirno i da čeka, da se samo od sebe razbukti klonulo srce ove stare kućerine.

I diže se gust, težak dim petroleja i crni plamenovi zapucketaše na daskama, na letvama, na gredama... I zaplesaše sjene na starom, dugačkom tavanu svoj noćni ples, skrivajući se pred svijetlom, koje je postajalo sve jasnije...

— Vatra, ljudi! Gori! Gori!

Taj otegnuti vapaj čuo je Škanjac mnogo kasnije. Tako mu se bar činilo, jer je ležao zagnjuren u jastuke i slušao, kako mu srce klopoće i kako mu nosnice gore od teškog zapaha petroleja. Pritajio se na krevetu, došuljavši se sa tavana, da žena nije ni osjetila. Čekao je samo, stiskajući to glupo, neposlovno srce što hoće da proključje grudi, čekao je da neko povikne: vatra, a onda će skočiti i odglumiti dokraja svoju ulogu pred ženom i ljudima. Učinila mu se vječnost do tog povika, a kad ga je napokon ipak začuo, odluči istog časa, da ne će ustati prvi, već će pustiti da ga žena probudi.

Na drugi povik žena se pokrene.

— Martine, Martine! Diži se! Diži se! Gorimo, Martine, gorimo! Čuješ li, gorimo!

Škanjac sjeda, tare lijeno na krevetu oči, zijeva i gleda tupo u stakla koja se rumene od nekog dalekog svijetla. Sjedi Škanjac tako na krevetu i gleda u ženu slaboumno kao da ništa ne razumije, jer se sad, eto, prenuo iza sna.

A žena čupa kosu, hoda oko kreveta i uzdiše:

— Bože! Bože! Prokleti dimnjačari. Prokleti, hiljadu puta, prokleti! Eto kako oni redovito čiste dimnjake! O, majko božja, pomozi!

Škanjac se smiješi u tami, jer je posao dobro uspio, smiješi se i šapuće:

»Vraga su dimnjačari prokleti. Oni su dobri. Oni donose sreću. Treba samo da se uhvatiš za dugme.«

— Diži se, baća!

— Brzo samo, brzo!

— Škanjac ti gori!

Tako su vikali ljudi, udarajući na Bosarov prozor, ljudi poluobučeni, bosi i raščupani.

Ulica je inače bila tiha. Tek gdjegdje oživjela je pokoja čovječja sjena.

Nad trgovčevom kućom zakrvavilo se nebo, a iskre su prštale, kao svjetli rumeni mjehurići i nestajale u gustoj noći.

Bosar proturi razbarušenu glavu kroz poluotvoren prozor i upita ponovno, iako je čuo već prije:

— Tko to gori, velite?

— Škanjac, Škanjac!

— Škanjac, Škanjac!

— A to Škanjac gori — izgovori lijeno Bosar i zijevne široko i glasno.

— Ma što se ne pokrećeš? — ljutito, iz pozadine, vikne Tutanj pospanoj glavi u prozoru. — Zar ćeš pustiti da ti gospodar izgori? Uvijek si mu pomagao, a sad zijevaš.

— A što drugo da radim? Što imam da pomažem?

— Spasavaj ga!

— Spasio sam mu još jučer, što je bilo vrednije. Ostalo može da izgori.

— Kako još jučer? — čudi se Mrak — Zar ste već jučer znali, da će danas izbiti požar?

— Izgleda da je Škanjac znao, jer ne bi baš jučer krečio, i ne bi baš jučer iznio sve stvari iz dućana.

— Kako je on to znao? — naivno pita Grba.

— Kako je znao?! Čudno pitanje! Lako je to znati, kad sam svoju kuću potpaljuješ. Nego bolje je da mi spavamo.

— Ti držiš da je Škanjac sam zapalio svoju kuću, je li? — opet zapitkuje Grba.

— Ja to znam! Naravno da znam! Inače ne bi baš jučer i kasu prenio u svoju novu kuću.

Bosar zijevne, kao da mu je već dosadno o tom govoriti. Glava utone u mraku i prozorska krila se sklope.

— Nego, laku noć! Idem spavati! — čuje se još samo pospani glas.

— Laku noć! — odzivaju se ljudi kao u horu i odlaze svojim kućama.

Njihove se sjene oduljuju u beskraj od svijetla, koje navire iza krovova i postaje sve jače, sve blještavije...

Te noći okretao se Marin dugo u besanici i znoju, kao i Škanjac. Ta dva susjeda istovremeno su se raspinjala na krevetima, mučena mislima i vremenom, koje je negdje zaglibilo i stoji, ukleto i nijemo. Samo Škanjac je mislio o svom najnovijem poslu, o svojoj vili i uspjehu, dok je Marin gledao svoju propast. Gledao je u puste mrtve stvari oko sebe: posuđe, stolice, slike, jastučnice, dječje haljinice — sve je to ležalo mrtvo, visjelo i hlapilo, razbacano, musavo i smiješano, i sve je čekalo da njezina ruka dade smisao svim tim stvarima, da sve to dovede u svoj pravi odnos, pun smisla i topline, pun života i brižne ljubavi. Kako je tužan, eno, onaj jastuk bez njezine ruke. Tomekova glava pada s njega na tvrdu stranku posteljke i žulja se na tom čvorastom drvu, a ta dječja glava trebala bi, zapravo, da spokojno počiva na jastuku, koji sad više ne diše, već je uvenuo.

Tomekova glava visi preko ruba, kao mrtva, i čeka ruku, koja će podmetnuti jastuk tako, da glava više ne klizi, već da je jastuk drži kao u naručju. Ali te ruke više nema.

I gleda Marin svoje sirote, kako mirno, bezbrižno snivaju i vidi nad njima njihovu crnu neumoljivu sudbinu.

I Marin zarida grčevito, kao u ognjici:

»Sirote, sirote moje male, nesretne i nedužne! Što visi nad bezbrižnim vašim glavama? Što sve visi i što vas sve čeka! Ne znam, ne znam, djeco, ali osjećam. Osjećam tužne i surove dane, krvničke...

Zatim pokrije brižno Marticu, a sinovu glavu podiže na jastuk i zagleda se u okna.

»Neka, neka ide sve« — misli on dalje. »Glavno je, da ja ipak ne moram do kraja uništiti zadrugu, da je pokopam, da sebe bacim u još veću osamu i da padnem čak ispod one granice, do koje je čovjek još razuman, do koje je čovjek još čovjek.

Danas, prije nego što je došao kući, potražio je učitelja, da i s njim razgovara o svom nesnosnom stanju, kao što je prije toga razgovarao i s kovačem. Učitelj mu je otvoreno rekao, da treba da proda sve, što može i da tako spasi zadrugu i sebe. To je jedini izlaz iz teškog stanja, u kojem se sada nalazi zadruga.

»Ti si jedini krivac za to stanje« — govorio mu je učitelj, — »ti jedini moraš to stanje i popraviti«. Ti si zadrugu onemogućio baš sada, u ovo teško vrijeme, kada bi ona bila najpotrebnija. Tutanj kaže, da zadruga nije dovoljno jaka da odoli krizi, već da joj mora podleći. Ja sam uvjeren, da je naša zadruga jedina tvrđava, iz koje možemo odolijevati svim teškoćama današnjega privrednog života.«

I Marinu se učini, da je to istina i postane mu još teže.

Baš sada, baš sada, kad bi se najviše moralo raditi, zar sam baš sada morao upropastiti sve to i rastjerati ljude iz ove moje podrtine i od ovih naših zajedničkih poslova...

Marin pogleda svoj poderani rukav, kako visi sa stolice, kao invalidska usahla ruka, i promrmlja odlučno:

— Prodat ću sve, sve do posljednje krave! Spasit ću zadrugu! Moram je spasiti! Moram!

Htio je da mu to bude konačna odluka pa da više ne misli o tom već da napokon usne, jer osjeća olovni umor u glavi, u nogama i u krstima — svuda po tijelu. Prevrtao se, slušao daleke pijetlove, gledao tupo u crne kvadrate prozora, tražio mekše mjesto na krevetu, ali san nije dolazio. San kao da su posrkali ostali ljudi u selu i ostalim selima, koja se skrivaju u crnom perju kvočke — noći, san kao da su posrkala i ova njegova djeca, koja tako bezbrižno dišu u tišini ove niske sobe i njemu nisu od njega ostavili ništa, ni kapi — a on se, evo, već ukočio od misli i umora. Nije ni pomišljao da tu odmah kraj njega u susjedstvu isto tako jedan čovjek bdije u mraku, prevrće se od naleta mnogobrojnih misli i gleda, kao i on, u crne kvadratične ponore okana.

A kad je taj njegov susjed na tavanu udisao miris petroleja i plovio u svijetlu raskošnu budućnost do svoje

sunčane vizije, do nove vile — Marinove oči su počele da gasnu, da trnu u mraku kao žeravica.

Međutim, dok je Marin tonuo u san, koji je bio sličan nesvjestici, susjedov krov plamsao je sav u ognju. Crepovi se rušili na užarene grede i rasprskavali iskre pod krvavo nebo, razbuktavali još jače i još bjesnije plamene jezike i užareni padali muklo na nabijenu ugaženu stazu.

Nitko nije dolazio da gasi požar. Ljudi su tek izdaleka promatrali: kako pršte iskre, kako se ruše užarene grede; gledali su kako Škanjac vuče sa sluškinjom i ženom neke stare kištre, i kako šegrt užurbano izvlači sive vreće s košticama, (vreće na koje je Škanjac povaljivao udovicu Janu nedjeljom prije podne, kad je njegova žena odlazila na rane mise u Gakovac). Ljudi su to gledali radoznalo, kao komediju. Oni su znali, da je Škanjac sam podmetnuo požar, pa nisu ni prilazili bliže. Gledali su samo izdaleka, najprije s interesom, a onda je sva ta komedija postala suviše providna i dosadna (jer je Škanjac izbacivao sve same stare kištre i prazne petrolejske bačve). Ljudi su stali zijevati, žagoriti i nestajati u svojim dvorištima.

Nisu još ni usnuli, niti zagrijali noge pod pokrivačima, kad netko poviče staračkim drhtavim i otegnutim glasom:

— Pomoć, pomoć! Marin gori! Vatraaaa...

To je vikao Đuronja, stari podoljski zvonar.

Pošao je bio da zvoni zdravumariju, kad li opazi da osim Škanjčevog krova plamti i jedan ugao Marinovog.

»Tu je morala pasti iskra, a slami nije potrebno baš mnogo žara« — pomisli Đuronja i počne vikati u noć za pomoć, ali mu se učini da je njegov piskutljivi starački glas preslab i on povuče za konop.

Stalak pod zvonom zaškripi, a preko beskrajne, široke ravni razlije se teški metalni zvuk i poplavi svojim valovima daleke sjenokoše i zatutnji potmulo po mekotama: dan... dan... dan... Udara uporno batuga u jednu stranu svoje metalne suknje i rasprskava taj tuč u bezbrojne čestice i one udaraju u noć. I noć se pokreće

od tih valova, od tih metalnih rojeva i tih teških tučanih čestica i u pozadini ulice zgušnjava se u neke neodređene točke, koje se pokreću k svijetlu požara kao mušice. I točke dolaze sve bliže, sve bliže... One postaju sjene, zatim obrisi ljudi i napokon sami ljudi u gaćama i nabačenim kaputima, nezažniranim cipelama, gologlavi, sa sjekirama, lopatama, vedricama, škafovima, trnokopima, i pijucima. Ljudi nadolaze sve više i opkoljavaju Marinovu kuću, zaboravljajući sve, a imajući pred očima samo jednu misao: Marin je pogorelac, a njegovu kuću da je upalio zapravo Škanjac, dok djeca bezbrižno spavaju u toj zapaljenoj drvenjari; ta sitna, nesretna dječica, i ništa ne slute, ne osjećaju da bi se tavan mogao srušiti i poklopiti ih sve i da bi im taj ogorjeli tavan mogao postati grob.

Netko je pristupio do niskog, labavog prozora i lupio obim rukama u stakla, kao da će ih sasuti:

— Oooj, baća, diži se! Čuješ, baća, čuješ! Diži se, diži se! Eto, goriš... oooj... baćaaaa...

Prilazi prozoru i Grba, pa Modruš, zatim se pritisne do njih i Tutanj. I svi oni zajednički viču, dok se staklo, rumeno od vatre, leluja i zvoni.

Na čas zastaju svi i slušaju.

Ništa se ne čuje!

Onda drmaju opet prozorom i viču, viču...

Nešto se pokrenulo.

Svi ušute i slušaju napeto poluotvorenih ustiju.

Čuje se dječji plač, zatim škripa vratiju i onda puničin glas: »Diži se, Đuka: Joj, nesreća... joj sine, jadni, jadni mi!«

Sad se, eto, čuje kako se i Đuka pokreće, jer škripi krevet i jer govori tiho, valjda ne shvativši još, što se događa: »Ooo, kako duboko sam spavao!«

A ljudi stoje pod prozorom, tiho, spuštene glave, zbureni. I šute. Pogruženi su, kao što je čovjek pogružen nad tuđom nesrećom.

A Đuka je već shvatio što sve ima još da proživi, jer se čuje iza okana kako on juri po sobi, kako udara u stvari i ne zna šta bi učinio. On samo uzdiše, leti po sobi

kao zaslijepljena mušica, lomi se o predmete i nikako se ne snalaz i ne će i ne može da shvati, što se to s njime događa.

— Baća, požuri, požuri! Daj tu djecu! Dodaj nam je kroz prozor! Odmah baća! Kroz prozor dodaj! Vrata su već u plamenu! Otvori, otvori prozor!

Razumije on dobro taj glas, više mekan nego zapovjedajući, razumije ga, ali ipak ne zna, šta bi sobom kuda s tim razbitim udovima, s tom golemom glavom, koja buči.

Međutim, Tutanj više ne može da čeka. On lomi prozor, a odnekuda iz kuhinje navire dim, prosuklja plamen, pa liže i bukti na promaji: drveni tram zapucketa, prsnica zacvrlji.

Đuka instinktivno skoči, hvata djecu, koja dreče kao da ih kolješ i izbacuje ih kroz slomljen prozor poput starih krpa.

Napokon ljudi izvuku i staru punicu, a Đuka iskoči sam.

— Da nisi zaboravio kakve paretine? — upola šaljivo pita Grba.

— Trebao si još da izbaciš i kasu. Drvena je, pa će izgorjeti.

— A sigurno je puna para.

— Ne zna, se, bogami, ima li više njegovih vlastitih ili naših zadružnih.

— Jest, vraga, puna je nekih išaranih papira, koji bi se i tako morali jednom spaliti.

Tako su govorili ljudi, gledajući slomljenog Đuku, hoteći ga tom šalom razveseliti i dokazati mu kako im baš nije stalo mnogo do toga, što će taj papir i te knjige izgorjeti.

Da nije Đuka te riječi i ta dobacivanja razumio drukčije i da nije među gomilom svijeta opazio zamišljeno učiteljevo lice, on bi još i danas bio među nama. Ali ovaj razgovor o zadruzi, o kasi i knjigama i ovo osamljeno lice učiteljevo i njegove oči ispod hladnih cvikera, potsjetilo ga na njegovu odluku, da zadrugu treba spasiti baš on, jer za njezin pad samo je on kriv pred

ljudima. A sad su ti ljudi tu na okupu i on hoće da im pokaže tko će da založi i posljednji trzaj za spas zadruge.

I on prilazi prozoru, hvata se za donji dio drvenog okvira.

— Đuka, kuda ćeš? — začuje se stravični glas stare punice.

— Idem po knjige — veli on hladno i prebacuje nogu preko prozora.

— Joj, Đuka, Đukaaa... vidiš... tram plamti. Ne idi, Đuka mili, ne idi! — zajeca starica, zakopavši lice u dlanove.

Ali Đuka samo šuti, uvlači se kroz prozor i čuje još samo za leđima tvrdi Tutnjev glas:

— Đuka, lud si!

I vedrice, škafovi, lonci, zdjele, struganje... — sve to suđe, koje izvire iz mraka i razlijeva tekućinu nad plamenom, zastane odjednom, smiri se i zanijemi...

Ono, što su ljudi predviđali, dogodilo se.

Užareni daščani strop zajedno sa zamašnim tramom dogorio je i strovalio se s bukom i lomljavom, da Đuka nije mogao doći još ni do stola.

Samo pregršt iskara zatreperi u polumraku, zaleluja i nestane.

Inače ništa...

Stravična tišina...

— — — — — — — — — —

Učitelj se prvi trgnuo od zaprepaštenja. Vidio je skamenjena lica, opazio je Marinovu djecu gdje čuče na nekim raznobojnim krpama, a onda priskoči staroj punici. Ona se nemoćno ljuljala na labavim nogama, kao da će svakog časa izgubiti svijest i srozati se na zemlju. Učitelj je uze ispod pazuha i povede je preko puta u susjedovo dvorište. Zatim i djecu uzme za ruke i povede ih za bakom.

Kad se vratio, ljudi su se još muvali oko plamena, ne znajući, što bi radili.

— Vodu, vodu! Donosite vodu! Što ste se uzvrtili, — viče Tutanj i pograbi neke pune kante, pa ih izlijeva po srušenim gredama.

— Sjekire ovamo! Krampe, trnokope! — naređuje i Grba, te razvlači nagorjele grede i daske i ruši načeti zid.

Grba i još nekolicina pokušaju da prodru u kuću, ne bi li se dokopali Marina, ali im plamen nemilosrdno nadre u oči i prisili ih da se povuku.

Grba psuje i viče:

— Vodu, vodu amo! Brzo, samo brzo! Što se drveniš, mrcino, brzooo! Brzo te vedrice! Škafove, majku ti lijenu! Vidiš li, da je čovjek zatrpan, da će ga svakog časa plamen...

A ljudi upeli sve žile, pa trče oko bunara zadisani i znojni, ali plamen nikako ukrotiti. Počinješ da gasiš novi ugao, a na starom, već udunutom, opet se pojavi taj crveni đavolji jezik i pucketa izazivački po suhim daskama i gredama.

Napokon iz Gakovca prispješe i dvoja kola s vatrogascima. Oni odmah sastaviše štrcaljku i htjedoše već da je upere na Škanjčevu kuću, ali se ljudi usprotive.

— Što ćete, veli, gasiti, ono, što treba da izgori. Ovo je mnogo potrebnije. Tu, uostalom, jedan čovjek umire pod ovim gorućim daskama i gredama.

Gospa Škanjac navaljuje na vatrogasce i hoće da ih privuče na svoju stranu.

— Spasite nas, spasite! — zapomaže ona. — Sasma ćemo izgorjeti. Vidite da nam ljudi ništa ne će da pomognu. O! Spasite nas! Molim vas lijepo, pomozite!

No ljudi nisu dali vatrogascima da gase Škanjca, već navališe kao ose na ženu:

— Marš, kučko, ti si potpalila ovo siromaštvo. Ti si upropastila ovoga čovjeka i njegovu djecu.

A ona se brani, jer se ne osjeća ni najmanje krivom. To još više razbuktava gnjev u ljudima.

— Ne govori! Ni riječi, sovo! Inače ću ti povaditi te oketine, grkljan ću ti pregristi!

— Na oganj s njom, s vješticom! Na oganj!

Taj poklik uzbudi Štefu i on zgrabi ženu.

— Ovamo je, ovamo! — uzvikne netko. — Daj da je ispečemo. Dodaj, dodaj tu ovčicu!

A gospođa Škanjac stane vikati, gristi i cviliti kao štakor. To privuče i Škanjca koji se baš bio otputio, da odnese neke stvari u svoju novu kuću.

— Razbojnici prokleti! — viče on još izdaleka. — Pustite ženu! Zar vas nije stid da stavljate svoje pogane prste na slabu ženu. Marš svinje! Pustite je!

Netko zaurla:

— Njega specite. Toga treba, toga u plamen!

Štefo odmah pusti ženu i gurne je od sebe.

— Drž ga, baća! Dohvati ga! Dodaj ga!

Škanjac sav protrne i postane mu studeno od šačetina, koje se ustremiše prema njemu. Zamagli mu se pred očima i osjeti kako se pod njim otvara bezdan...

Ipak to potraja samo čas i njemu opet bljesne svijest, a u njoj jedna jedina spasonosna misao: — cesta je slobodna!

Kako je odmicao: po zemlji ili po zraku, nije znao, ali da je odmicao, i to vrlo brzo, to je osjećao, jer mu je zrak udarao snažno u lice i vitlao mu razbacanom kosom.

Napokon mu se stane vraćati svijest. Najprije je osjetio noge, a onda i čitavo umorno tijelo. Osjetio je zatim neke snažne korake za leđima; mnoge korake, koji se sve više primiču i postaju sve čujniji.

On opet napne snagu i opet osjeti snažan val zraka oko ušiju. No koraci su ga pratili neumorno i tutnjili u noć, kao odjek vlastitih njegovih koraka.

Postadoše mu napokon nesnosni ti koraci i on, da ih se već jednom otrese, zakrene u neki mračni gusti šljivik.

Nije učinio ni tri koraka, a umorna noga nađe odjednom u mraku neku prepreku, granu ili nešto slično, zapne i povuče ga snažno k zemlji. On zarine glavom i rukama o vlažnu ledinu, osluškujući napeto korake, koji mu se sve više približavahu.

To su bili Luka i Tutanj. Kovač je držao mladića za ruku i nije ga puštao, da pođe dalje.

— Ostavi ga, pusti glupana! Sam će on već da si zaveže konop oko vrata.

Ali Luka se opet istrže i poleti Škanjcu:

— Jesi li čuo, Luka! Nemoj dirati izmetinu, samom će ti zasmrditi! — vikao je Tutanj u noć za bijesnim mladićem.

A Škanjac zaplače u mraku, tiho, kao dijete.

— Čovječe, dobri čovječe... Nemoj me ubiti, molim te, lijepo te molim! Imaj srca... Sjeti se, dragi, dragi... imam i ja djecu, malu djecu... dobri čovječe!

I Škanjac zarida još glasnije, zakopavši opet glavu u vlažnu, crnu travu.

A Luki se to toliko zgadi, da je osjetio, kako mu se usta sve više pune pljuvačkom.

— Pljsšthe... — izbaci glasno pljuvačku na uplakanu glavu, udari nogom Škanjčevu stražnicu, kao strvinu, i vrati se opet k plamenu.

Kad je prvo svijetlo rasjeklo noć, osvijetli puste, ogorjele stijene, crno ugljevlje i svinuta leđa ljudi.

Gomila se već bila razišla i na garištu je ostalo samo par muževa, okupljenih oko crne, osmuđene lješine.

Svi šute i tupo gledaju u pusto zgarište i lješinu. Stara punica stoji bez suza, kao okamenjena. Tek poneko uzdahne.

— A volio je zadrugu.

— I pao je radi nje.

— Siromak! Iako je već i prije nastradao radi nje, ipak je htio da je spasi.

— Da!

— A pao je i on i zadruga.

— Pa neka je pala zadruga! — izgovori Tutanj oštro. — Neka je zadruga pala! Ostali smo mi, mi zadrugari! Zadruga bi i onako morala pasti i usahnuti, jer više ne možemo da je izdržavamo i proširujemo. Ostalo bi nam samo, da je krpimo. Izbili su nam iz ruku našu jedinu zaštitu i branu. Ali ruke, ruke su nam ostale. I mi smo ostali: ostali goli, bijedni i ogorčeni.

Ljudi su bezizražajno zurili u masni poderani kaput, koji je netko bacio na leš.

Luku dirnu te tužbalice. Kovačev odgovor nije ga utješio, već ga je još više ogorčio.

— Nije istina da su nam izbili zadrugu, iz ruku. Ne, majstore, naše ruke nisu gole!

Onda nastavi tiho, kao da govori sam sebi:

— I ne smiju biti gole, jer golim rukama može se danas malo šta učiniti. A seljak je danas tako bijedan baš zato, jer polovicu posla obavlja još golim čaporcima. On golim čaporcima rije po suhoj posnoj zemlji i tako se natječe s onima, koji siju pšenicu aeroplanima. I u borbi njegovoj ti bi ga, majstore, htio da baciš na taj stepen — na stepen golih šaka. Ali to ne će ići! Osjetio sam to baš onda, kad si me držao za ruku, a ja sam stiskao pesnicu nad onom prokletom trgovčevom glavurdom. Osjetio sam tada vrlo jasno: da trgovca jače ošine po njegovoj halapljivoj njušci jedna dobra zadruga, nego stotine naših gnjevnih šaka...

Luka na čas zastane, jer je osjetio — dok je gledao u trošni kaput i ogorjelu nogu, koja je virila ispod njega — kako mu u podgrlcu stoji nešto, nešto tvrdo, što nikako ne može progutati, već ga to neprestano i nesnosno draži u dušniku i goni do suza. Ali se ipak svlada i nastavi govoriti još većom silinom:

— Tko bi ga mogao zaboraviti, ljudi! On je toliko bio naš da moramo i dalje poći s njim, iako je mrtav, mi moramo produžiti njegove stope...

— Mi moramo održati zadrugu!

— Mi je moramo imati!

— Moramo se boriti za nju!

— Moramo posvetiti njegovu smrt!

— Moramo! — vikali su momci.

— Hoćemo! — vikali su ljudi.

A u pauzi, koja je zatim nastala, Luka uzvikne posljednji:

— Pa pođimo, ljudi, iz ovog mrtvog zakutka! Dosta smo se motali tu, po ovoj tuzi...

Najprije su pošli momci, a ljudi su ih pristigli, šutke. No govoriti nisu imali više što, već uputiše kućama svoj zamišljen, tužan hod.

Osjećali su još samo kako je u umornoj i teškoj glavi tukla jedna jedina misao: ne, ovo nikada ne ćemo zaboraviti! Svakoga časa pojavljivala se po koja misao iz ove prohujale, krvave noći i uzvitlala načas nutrinom, kao što orkan zavitla osamljenim drvetom. No, čim su se više približavali svojim kućnim vratima, svojem svakidašnjem poslu i svojim raznovrsnim brigama, osjećaji su se sve više slijegali u jedan smireni, gorki osjećaj života, koji leži u seljaku od njegova začetka, crn i težak, kao ove natopljene brazde na tihoj, velikoj ravni.

I još jedamput — prije nego što uhvatiše za kvaku, da uđu u svoje dvorište, u vlastitu svoju bijedu — zagledaše se u izbrazdanu, natopljenu ravnicu, koja je ležala pusta i čekala proljeće.

A znali su: kad proljeće naiđe, pokrenut će se ta ravan, tiha i troma, i neodoljivo će pognati nove sokove, nove klice i cvjetove, tople, neviđene...

MILAN BEGOVIĆ

Giga Barićeva i njenih sedam prosaca

Roman u tri knjige iz zagrebačkog života, izlazi koncem maja 1939 u IV. kolu Hrvatskih Modernih Pisaca.

Cijena u pretplati po knjizi Din 30.—, a izvan pretplate Din 50.— elegantno uvezana u platno.

Malo je koji moderni roman tako zanimiv, tako pun napetosti i bogat događajima i figurama kao ovaj Begovićev. Štaviše, građa mu je uzeta iz naše sredine, akteri su naši ljudi, život u njemu je naš život, onakav kakav je bio neposredno iza rata, pa tko ga god bude čitao, naći će u njemu svoju okolinu, svoje vrijeme, svoje borbe, a možda i sam sebe.

Ovo je prvi hrvatski posljeratni roman velikoga stila, u kome se zrcali jedna tužna i burna epoha našeg društvenog života.

Oko desetak glavnih lica, ocrtano je u ovom romanu i još koja stotina nuzgrednih, a u zamršenom spletu, koji se pred čitaočevim očima odigrava filmskim tempom i najzanimljivijim epizodama, centralna je figura Giga, žena našega vremena, otmena dama iz Gornjeg Grada, kćerka zagrebačkog patricija i banskog savjetnika Barića, koja je pod čudnim okolnostima izgubila svoga muža i ostala sama u još čudnijem odnosu prama društvu i ljudima. Oko nje se vrti sedam pretendenata i ona se nalazi u strašnoj dilemi: koga da izabere? Dok se u njoj odigrava silna duševna borba, dotle oko nje vrije život, stvarajući velike kontraste između predratnog i posljeratnog društvenog mentaliteta, niske se strasti isprepliću sa idealima, pošteni se ljudi hvataju u koštac s afaristima i karijeristima, a čitavo to vrtoglavo, mahnito zbivanje ima uzbudljivost i nemir naših dana, u njemu svak osjeća život, koji je uza nj prolazio i u kojemu je živio.

Tu pred čitaocem iskrsava Gornji Grad u svojoj rezerviranoj otmjenosti, bučni donjogradski Zagreb sa svojim bankarskim makinacijama. Vlaška ulica izbacuje svoje ljude. U sjeni trogirske katedrale proživjet će čitalac svu sjetu mrtvog grada i dalmatinske romantike da ga nit romana čas zatim odvede na bojište usred velikog umiranja, gdje susrećemo ratnike i bjegunce, oficire i momčad, među kojima i hrvatskog domobranca, kajkavca, čiji slatki idiom pisac slavi zanosnim riječima, i malog židova Šlojma,

koga udes baci u Zagreb, gdje nalazi gostoljubno utočište, onda u Italiju, i dalje ekspresima u Škotsku, pa opet u Zagreb, u veliku redakciju, u kazalište, i natrag među mali svijet, u Zagorje, u hrvatsku provincijalnu krčmu, u hladovitu povučenost lječilišta Topusko, u stenjevačku ludnicu, iz mansarde u vrtlog jazzom omamljenog dancinga.

Gigini su pretendenti sedam snažnih tipova: samonikli odvjetnik Mika, snob i dandy Freddy, koji čezne za gornjogradskim društvom, sudac Balaško, sin pekara iz Nove Vesi, koga žena upropaštava, Kvit, srbijanski glumac, koji postaje ljubimcem zagrebačkih dama, bankar Posthumus, kog prilikom sloma njegova poduzeća ostavlja lakoumna žena, dalmatinac konte Simeoni, idealno sanjalo, i Pera, sa čijim životom ujedno upoznajemo podsvjesno zbivanje mladenačkih duša.

A pored svih tih i stotinu drugih, koje radnja romana razbacuje po čitavom svijetu, ističe se lik Gige Barićeve, moderne žene s psihičkim kompleksima, pritajenom dušom, ali živim srcem, čija tragična sudbina doživljuje svoju kulminaciju u posljednja tri poglavlja, iz kojih je pisac izgradio svoje glasovito dramsko djelo »Bez trećega«, prikazivano na svim teatrima u našoj zemlji, a na mnogima u inostranstvu, koje je preklani doživjelo ogroman uspjeh u Parizu, tako da ga je pariška kritika proglasila dramskim remek-djelom i jednim od najboljih prikazivanih te sezone u Parizu.